BIBLIOTEKA MUZEJA ĐAKOVŠTINE

Serija 1. Knjiga 2.

Muzej Đakovštine ĐAKOVO

KREŠIMIR PAVIĆ

POVIJEST ĐAKOVAČKIH TISKARA

Đakovo, 1987.

Izdavač: Muzej Đakovštine Đakovo Preradovićeva 17
Za izdavača: prof. Ivo Pavlović

Crtež na koricama izradio Mladen Lukačević

Naklada: 1000 primjeraka
Tisak: GRO »Tipografija« Đakovo

S A D R Ž A J

Predgovor — — — — — — — — — — 5

I. DIO — — — — — — — — — — 7

Razvoj tiskarstva u Hrvatskoj — — — — — — — 9

Inkunabule u Đakovu — — — — — — — — — 14

Neuspjeli pokušaji osnivanja tiskare u Đakovu — — — — 16

II. DIO — — — — — — — — — — 23

Biskupijska tiskara — — — — — — — — — 25

Bruckova tiskara — — — — — — — — — 44

Kraljevićeva tiskara — — — — — — — — — 63

Brandekerova tiskara — — — — — — — — — 72

Tiskare kao ekonomski faktor — — — — — — — 77

DODATAK — — — — — — — — — — 85

Tiskare od oslobođenja do Zakona o nacionalizaciji — — — 86

ZAKLJUČAK — — — — — — — — — 90

LITERATURA — — — — — — — — — 92

PREDGOVOR

Više godina proučavam i pišem o povijesti tiskarstva u Đakovu. Rezultat je tih proučavanja ova knjiga u izdanju Muzeja Đakovštine. O đakovačkim se tiskarima pisalo relativno malo, s dosta pogrešaka. Nadam se, dakle, da će ova knjiga popuniti tu prazninu.

Nakon poglavlja o osnivanju, radu i kulturno-povijesnom značenju svake tiskare, pišem o tiskarima kao industrijskim poduzećima, što je značajno i za đakovačku gospodarsku povijest. U Dodatku prikazao sam rad tiskare nakon II. svjetskog rata i prestanak postojanja privatnih tiskara. Mislim da je to potrebno kako bi se dobila cjelina. U uvodu opisujem ukratko povijest tiskarstva u Hrvatskoj a zatim i u Slavoniji; tako će čitatelji uvidjeti da se tiskare u Đakovu nisu pojavile samostalno i odvojeno, nego u povezanosti i ovisnosti s tiskarstvom u Slavoniji a time i u Hrvatskoj. Dodao sam poglavlje o inkunabulama u Đakovu jer je to nedovoljno poznato a vrlo značajno.

Namjeravao sam dodati knjizi već izrađenu bibliografiju đakovačkih tiskara ovoga razdoblja. Budući da bi to povećalo obujam knjige barem za polovicu i poskupjelo troškove tiskanja a time i cijenu, morao sam od toga odustati. Nadam se da ću ipak jednom objaviti popis svega onoga što je tiskano u Đakovu u posebnoj knjizi, kao »Đakovačku bibliografiju«. Potrebu takva izdanja istakla je prije desetak godina i Marija Malbaša (u »Zborniku Đakovštine« I.).

U radu na ovoj knjizi pomagali su mi savjetima, knjigama, građom i na druge načine mnogi. Napose bih se htio zahvaliti i na ovome mjestu Mariji Malbaši i Ivanu Brandekeru iz Osijeka te Marinu Srakiću, Andriji Šuljku, Ivanu Germovšeku, Stanku Horvatu i Draganu Rogozu iz Đakova.

U Đakovu, 22. prosinca 1986. Autor

I. DIO

RAZVOJ TISKARSTVA U HRVATSKOJ

Prva hrvatska i južnoslavenska tiskara osnovana je godine 1482. u danas malom i neznatnom selu Kosinju u Lici, samo trideset i sedam godina nakon Gutenbergova pronalaska tiskarske vještine.[1] Vijest o kosinjskoj glagoljaškoj tiskari potječe od senjskog biskupa Sebastijana Glavinića (1630.-1697). koji je, obilazeći 1691/2. krajeve pripojene biskupiji, u svoj putni dnevnik, došavši u Kosinj, zabilježio (na latinskom jeziku):

»Da je ovo mjesto za vrijeme onih kršćana, koji su tu prije obitavali (tj. prije Turaka — K. P.), bilo slavno i nadaleko poznato — vani i u zemlji — dokaz su štampani **Ilirski brevijari**, koji su ovdje štampani, kao što se to čita u bilješci onih brevijara kojima se sada služe svećenici glagoljaši pri čitanju kanonskog časoslova.«[2]

Glagoljaška tiskara u Kosinju postojala je, prema do sada poznatim podacima, od 1482. do 1493., dakle prije turskih osvajanja, prije poznate Krbavske bitke. Osnivačem je možda Anž Frankopan VIII. Brinjski, značajna povijesna ličnost, koji je vodio i ratove protiv kralja Matije Korvina. Glavni faktor u tiskari bijaše žakan Broz Kolunić, inače u književnosti poznat kao prepisivač jednog Kvarezimala godine 1486. (u toj istoj, buškoj župi), u kojemu je ostavio oveći zapis o sebi.

Danas su poznate dvije knjige iz kosinjske štamparije: **Misal** iz godine 1483., prva tiskana hrvatska i jugoslavenska knjiga, naš prvotisak (objavljen godine 1971. kao reprint u izdanju zagrebačkog »Libera«) i **Brevijar** iz godine 1491.

Zbog stalnih turskih prijetnji morala se tiskara preseliti u Senj, vjersko i kulturno središte, gdje je nastavila raditi. Iz toga drugog razdoblja rada glagoljaške tiskare sačuvalo se sedam knjiga **(Misal, 1494.; Spovid općena, 1496.; Naručnik plebanušev, 1507.; Transit s(ve)t(o)ga Erelima, 1508.; Korizmenak fratra ruberta, 1508.; Mirakuli slavne d(e)ve Marie i Meštrija od dobra umrtija).**

Potom nastaje ponovno stanka do godine 1530. kada tiskaru nalazimo u Rijeci pod vodstvom senjskog biskupa Šimuna Kožičića. Ko-

1) U ovome kratkom uvodu bit će govora samo o tiskarama na domaćem tlu. Brojne tiksare u inozemstvu, koje su tiskale naše knjige, neću spominjati.
2) Z. Kulundžić, 500 obljetnica Kosinjskog Misala, Zagreb 1983., str. 22.

liko je poznato, ovdje je tiskara bila aktivna od 20. 11. 1530. do 25. 5. 1531. i mi znamo za pet knjiga (**Oficii blaženie devi Marie; Misal hrvatski; Knižice krsta; Knižice od' žitie rimskih' arhioreov' i cesarov i Psaltir**) dok su dvije knjige (**Od bitija redovničeskoga i Bukvar**) pobliže nepoznate.[3]

Četrdeset i pet godina nakon kosinjske a tri godine prije riječke tiskare, u Zagrebu je putujući tiskar Hermagora Krafft godine 1527. i ponovno godine 1535. štampao kartu putovanja apostola Pavla koja se izgubila. Ni o Kraftu ni o karti ne znamo danas ništa pobliže.[4]

Nakon propasti hrvatske protestanske tiskare u Urachu osnovao je Juraj Zrinski na svom imanju u Nedelišću u Međimurju protestantsku latiničku tiskaru. Tu je štampar Rudolf Hoffhalter iz Ugarske tiskao tri knjige Mihajla Bučića. Knjige nisu sačuvane, već su poznate po povijesnim izvorima. Godine 1574. tiskan je Pergošićev prijevod Verbőczyjeva pravnog djela »Decretum«.[5]

Godne 1586. utemeljena je tiskara u obližnjem Varaždinu koju je vodio ljubljanski tiskar Manlius (Mandelc). Iz varaždinske tiskare poznato je nekoliko knjiga: Vramčeva »Postila« iz godine 1586., Škrinjarićev »De agno paschalis« iz godine 1587. i »Praefationis et epistolae« Ivana Pergošića.[6]

Ostavljajući po strani ostale tiskare 17. i 18. stoljeća, osvrnimo se na rad slavonskih tiskara do osnivanja prve đakovačke tiskare. Tiskare se u Slavoniji osnivaju veoma kasno, tek u 18. stoljeću. Uzrok je tome podrugstoljetno turško vladanje.

Prvu tiskaru u Slavoniji osnovali su franjevci godine 1735. u Osijeku. Te je godine teološki studij osječkih franjevaca postao teološki fakultet. Tiskara se nalazila u franjevačkom samostanu sv. Križa.[7] Objavljivala je teološke i filozofske rasprave na latinskome i hrvatskom jeziku.

»Novijim istraživanjima utvrđeno je međutim da je franjevačka tiskara tiskala i tekstove svjetovnog sadržaja. ... Godine 1771. tiskano je u Osijeku 'Razloženje svrhu plođenja i propaše ovaca...', Relkovićev prijevod djela Vanceslava Paulsa koje on u prerađenom obliku godine 1776. izdaje opet u Osijeku...[8]

Dalje autorica navodi da su tiskane i druge »pučkoprosvjetne knjižice narodnogospodarstvenoga smjera«, npr. na madžarskome o sađenju duda i uzgajanju svilenih buba, zatim tiskanice na njemačkom jeziku, te zaključuje:

---

3) Z. Kulundžić, Glagoljaška štamparija XV-XVI stoljeća Kosinj-Senj-Rijeka, Senjski zbornik 2., 1966., str. 167.-310.
4) Z. Kulundžić, Problematika najstarijeg hrvatskog štamparstva, Rijeka, 1966., str. 43.-63. Tapođer i knjiga »Ta rič hrvatska« 2., Zagreb 1979., str. 427.-458.
5) Z. Bartolić, Sjevernohrvatske teme I., Čakovec 1980., str. 5.-24.
6) F. Bučar, Povijest hrvatske protestanske književnosti za reformacije, Zagreb 1910., str. 14.-16.
7) J. Bösendorfer, Povijest tipografije u Osijeku, Grada za povijest književnosti hrvatske 14., Zagreb 1939., str. 113.-146., također i Divaldiana u Osijeku, Osječki zbornik 1., Osijek 1942., str. 70.-89.
8) M. Malbaša Povijest tiskarstva u Slavoniji, Zagreb 1978., str. 14.

»Sabravši ove podatke o tiskanju knjiga svjetovnog sadržaja i tiskanica za civilne potrebe, kao i to da je tiskara tiskala ne samo latinskim i hrvatskim, već i mađarskim i njemačkim jezikom dolazimo do zaključka da treba temeljito revidirati dosadašnje znanje i sud o tiskari u franjevačkom samostanu u Osijeku« (str. 15.)

Franjevačka tiskara prestaje raditi godine 1774.; zacijelo u vezi s carskom naredbom od 19. rujna 1772. kojom se zabranjuje rad tiskarama bez privilegija, pa prema tome i franjevačkoj.

Osječka je gradska uprava obznanila 29. svibnja 1775. da je voljna primiti tiskara koji ima carski privilegij i koji je vješt »crnoj umjetnosti«. Prijavili su se I. Trattner,[9] čuveni austrijski tiskar i knjižar, i Ivan Martin Divald (prije toga godinu i pol faktor u tiskari Katarine Landerer u Budimu). Uprava je prihvatila Divaldovu ponudu i prodala mu franjevačku tiskaru. Njemu je 25. listopada uručena carska koncesija za tiskaru u Osijeku; od tada pa sve do godine 1857., pune 82 godine, ostaje ona u rukama obitelji Divald, kroz tri pokoljenja.

Oko Divaldove tiskare okupili su se svi značajniji hrvatski književnici iz Slavonije. Sve do Preporoda, pa i dalje, do sredine stoljeća, Divaldi su središte književnog života u Slavoniji. Iako je došao u Osijek u kojemu je trajala borba germanstva i slavenstva, Divald se nije priklonio njemačkoj kulturi nego hrvatskoj. Na njemačkom jeziku tiskano je samo nekoliko knjiga, na latinskom znatno više, ali su i njih pisali Hrvati (Katančić, Velikanović, Pavišević i dr.) Najviše je tiskano knjiga na hrvatskom jeziku i Divald je nesumnjivo važan borac protiv germanizacije a »prvoborac hrvatske lijepe,naučne i pučke knjige u Slavoniji. Samo njemu imademo zahvaliti, da je u Osijeku, poplavljenom njemačkom vojskom i njemačkim kolonistima, uz razne prigodnice i nabožna djela«[10] tiskana Reljkovićeva »Ovčarnica« (1776), drugo izdanje »Satira« (1779.) i »Postanak naravne pravice« (1794.), Kanižlićev »Kamen pravi smutnje velike« (1780.), Tomikovićeva drama »Josip poznan od svoje braće« (1791.), »Kućnik« (1796.) Josipa Reljkovića i drugo.

Divaldovu tiskaru kupio je Karl Lehman. On je nabavio prvi brzotisni stroj u Slavoniji, tako da od godine 1858. čitamo na knjigama »Schnellpressedruck« ili »Brzotiskom«. Budući da je ta tiskara bila jedina u Slavoniji, primili su je književnici sa zadovoljstvom (npr. Janko Jurković u knjizi »Tri lipe« godine 1858.). U njegovoj štampariji je objavljeno četvrto izdanje Reljkovićeva »Satira« (1857.), Topalovićeve »Čuti pjesnikove« (1861.), Botićev »Petar Bačić« (1862.), Markovićev »Koham i Vlasta« (1863.), Okrugićeva »Saćurica i šubara« (1864.) i druga njegova djela. Štampano je i nekoliko novina na njemačkom jeziku. Budući da je došao pod stečaj, prodao je Lehmannov sin Aleksander godine 1870. tiskaru.

---

9) Trattner je osnovao godine 1773. tiskaru u Varaždinu a zatim godine 1776. u Zagrebu. U Zagrebu je tiskao do 1793. pedesetak različitih knjiga. Godine 1789. počeo je izdavati prve zagrebačke novine na njemačkom jeziku »Der kroatischer Korrespondent«.

10) K. Firinger, Švicarsko-francusko podrijetlo prve osječke tiskarske porodice, Osječki zbornik 4., 1954., str. 159.

Kako je baš tada ukinuta tipografska koncesija, osnovao je godine 1869. Ignjat Mederšicki novu tiskaru u Osijeku, ali 1872. umire. Iste godine štampariju otvaraju J. Frank i G. Wagner. Ona je radila do godine 1876. Do prve đakovačke tiskare postojale su u Osijeku još Šandorova (1874.-79.) i Pfeifferova (od 1876.) tiskara a kasnije i brojne druge.[11]

Nakon Osijeka tiskaru je dobila Požega. Godine 1862. tiskaru je osnovao Miroslav Kraljević (1823.-1877.), kasnije veliki župan požeški. U tiskari je Kraljević izdavao 1863.-5. časopis »Slavonac« kojemu je bio vlasnikom, urednikom i glavnim suradnikom. Surađivali su Preradović, Šenoa i drugi. Ovdje je godine 1863. objavljen Kraljevićev roman »Požeški đak«, koji je u književnoj povijesti prozvan prvim hrvatskim romanom. Te je godine štampao »Požeški pučki kalendar« i drugo izdanje Kanižlićeve »Rožalije«.[12]

Budući da je osnovana tiskara u Požegi, prestaje monopol osječke tiskare u Slavoniji. A kada su godine 1869. proradile i dvije tiskare u Osijeku, prestaje monopolistički položaj jedne tiskare u Osijeku. Od tada nastaje novo razdoblje u povijesti tiskarstva u Slavoniji; značajka je toga razdoblja širenje tiskarstva i na druge gradove u Slavoniji.

Tiskaru u Vukovaru osniva godine 1867. Ignjat Mederšicki. Dozvolu za rad tiskare i litografije izdalo mu je Kraljevsko namjesničko vijeće u Zagrebu. U toj se tiskari štampao prvi vukovarski list »Der Syrmier Bote« kojega je uređivao J. F. Wewerka. Prvi broj izašao je 30. 8. 1868., ali je nakon 35 brojeva prestao izlaziti. Zbog poslovnog neuspjeha preselio je Mederšicki u Osijek gdje je uskoro umro. Godine 1870. Andrija Wagner otvara tiskaru koja je radila sve do njegove smrti godine 1878. U Vukovaru je tada postojala i litografija Augusta Fuchsa od koje se sačuvala štedna knjižica Vukovarske štedionice iz godine 1873. Tiskaru je godine 1878. osnovao i Ernest Jančik. U njoj je tiskano dosta knjiga, brošura i pravila raznih društava. Jančik je tiskao novine »Sriemski Hrvat«, ali je već 1887. prekinuo i iduće godine izdaje režimske »Sriemske novine«. Tiskara je radila do njegove smrti godine 1893. Iste godine kada i Jančik, pokrenulo je tiskaru Katoličko hrvatsko dioničko tiskarsko društvo.[13]

U Vinkovcima je prvu tiskaru osnovao godine 1873. Nikola Plavšić. Najznačajnije je izdanje njegove tiskare prvi i jedini broj »Krajišnika«, prvoga političkog lista u ovim krajevima.[14] Drugu vinkovačku tiskaru, koja se također zvala Narodna, osnovao je godine 1876. K. Trumić. Tiskara, međutim, nije dugo postojala.

---

11) Osječke tiskare proučavali su J. Bösendorfer (v. bilješku 7.) i M. Malbaša u nizu bibliografskih radova u »Osječkim zbornicima« (4.—8.). Sintezu njezinih dugogodišnjih istraživanja predstavljaju knjige »Povijest tiskarstva u Slavoniji« (Zagreb 1978., str. 146) i »Osječka bibliografija« (I. knjiga, Osijek 1981., II. knjiga, Osijek 1985.).

12) T. Jakić, Miroslav Kraljević — osnivač prve požeške tikare i izdavač »Slavonca«, Vjesnik bibliotekara Hrvatske br. 1—4., 1981., Zagreb 1983., str. 97.—105.

13) A. Dorn, Prilozi bibliografiji knjiga, novina i časopisa štampanih u Vukovaru 1867—1914. Uvodni dio »Iz prošlosti vukovarskih štamparija« napisao A. E. Brlić, Vukovar 1967. M. Smiljanić, Štamparstvo u Vukovaru, Bibliotekarski godišnjak Vojvodine 1971., Novi Sad 1972., str. 9.—73.

I u Slavonskom Brodu opstojala je tiskara prije nego u Đakovu. Utemeljena je godine 1879. a vlasnik joj je B. J. Spitzer.[15]

Kao što je vidljivo i iz ovoga nepotpunog uvoda, pojavilo se tiskarstvo u Hrvatskoj veoma rano i razvilo u svim krajevima idućih stoljeća. O tome postoje brojni članci, rasprave i knjige, ali još uvijek nedostaje suvremena monografija cjelokupnoga hrvatskog tiskarstva u kojoj bi bio vidljiv naš doprinos svjetskom tiskarstvu. To je zadaća koja čeka naše povjesničare.

14) D. Švagelj, »Krajišnik« prve novine na hrvatskosrpskom jeziku u vojnokrajiškim Vinkovcima, Radovi Centra za znanstveni rad Vinkovci br. 3., Zagreb 1975., str. 345.—372. (s reprodukcijom novina kao posebnim prilogom).

15) M. Nedić, Tragovima tiskarstva u Slavonskom Brodu, Vijesti br. 5—6., Slavonski Brod 1982., str. 109.—137. I. knjiga »Tiskarstvo u Slavonskom Brodu« (Sl. Brod 1984.).

INKUNABULE U ĐAKOVU

U Đakovu se čuva veći broj inkunabula (najstarije tiskane knjige, prije godine 1500.). U svojemu kapitalnom djelu[16] nije Josip Badalić naveo inkunabule koje se nalaze u Đakovu. Dionizije Švagelj[17] kratko ih je spomenuo a opširnije je o njima pisao samo Marin Srakić[18]. Tom sam se raspravom koristio pri pisanju ovog poglavlja.

U Đakovu postoji 11 inkunabula, od kojih 9 nije sačuvano nigdje drugdje u Hrvatskoj, odnosno Badalić ih nije registrirao. Najstarije su iz godine 1477. Ni jedna inkunabula nije pisana hrvatskim jezikom. Inkunabule se nalaze u biskupijskoj knjižnici, odnosno Biblioteci biskupije đakovačke i srijemske. Srakić ne bilježi kada su i kako te knjige dospjele u Đakovo.

1) APPIANUS, ALEXANDRINUS: De civilibus Romanorum bellis lat. a Petro Candido.
Venetiis, Bernardus Pictor, Erhardus Radtolt de Augusta una cum Petro Löslein de Langencenn, 1477., 4°.

Badalić ne spominje ovo djelo. Nedostaje naslovna stranica. Nije paginirano, nego su kasnije rukom označeni listovi (211 listova).

2) APIANUS, ALEXANDRINUS: Historia romana.
Venetiis, Bernardus Pictor, Erhardus Radtolt de Augusta una cum Petro Löslein de Langencenn, 1477., 4°.

Knjiga je uvezana zajedno s prvom, također joj nedostaje naslovna stranica. Numeracija listova rukom nastavlja se (do 373. list). Zabilježeno kod Budalića (br. 90. na str. 54.).

3) ARNALDUS, DE VILLANOVA: Tractatus de regimine sanitatis. Argentinae, 1491., m8°.

---

16) J. Badalić, Inkunabule u Hrvatskoj, Zagreb 1952. U nas se stalno otkrivaju nova mjesta u kojima se nalaze inkunabule. Tako su nedavno pronađene tri u Klanjcu. Tom prilikom je prof. Šime Jurić, jedan od naših najboljih poznavalaca te problematike, izjavio: »Prof. Badalić je tako popisao 1124 izdanja inkunabula, no poslije je pronađeno još nekoliko stotina nepoznatih.« (M. Hanzlovsky, Nepoznato blago, Vjesnik od 6. ožujka 1984.).

17) D. Švagelj, Slavonske književne komunikacije, Osijek 1975. str. 5.

18) M. Srakić, Inkunabule i značajniji rukopisi u Biblioteci biskupije đakovačke i srijemske u Đakovu, Croatica Christiana Periodica, br. 4., Zagreb 1979., str. 65.—78.

Knjizi nedostaje naslovna staranica. Badalić je ne registrira. Autor (1235.-1312.) bijaše profesor medicine i liječnik nekoliko papa i španjolskih kraljeva.

4) AVICENNA: Canon.
2°.

Na knjizi se ne nalaze oznake godine i mjesta tiskanja; »ipak činjenica da je **Gerardus Gremonensis,** prevodilac Aviceninog djela, izdavao svoja djela u Venneciji 1478. g., zatim oblik slova i bogati inicijali, najbogatiji u zbirci djecezanske biblioteke, upućuju na zaključak da se radi o inkunabuli«. Nedostaje naslovna stranica. Badalić je ne donosi.

5) BIBLIA.
Argentinae, 1497., 4°.

»Na naslovnoj strani nalazi se diptih koji prikazuje sv. Jeronima, na jednoj strani kako kleči pod križem, a na drugoj kako sjedi i meditira Sveto pismo. Iznad diptiha stoji naptis: **Sanctus Hieronimus interpres biblie.**« Knjiga nije paginirana. Badalić je ne registrira.

6) BIBLIA.
got., 8°

»Veoma oštećen primjerak Biblije. Sačuvano je od XCVII do CCCXLV lista... Karakteristika slova i rukom pripravljeni inicijali upućuju da se radi o inkunakubli.« (str. 67.)

7) JOHANNES FRANCISUS, DE PAUINIS DE PAUDA (?): Acta canonisationis Sancti Lepoldi Austriae.
1485. (?), 8°.

Na knjizi se ne nalazi naslovna stranica. Badalić je ne bilježi. »Za autora smo stahili **Johannes Franciscus de Pauinis de Padua** koji je kao pravni savjetnik i konzistorijalni odvjetnik iznio referat pred P(apom). Inocentom VIII, 7. prosinca 1484. g., o životu i čudesima sv. Leopolda Austrijskog prigodom njegove kanonizacije. Spomenuti datum i karakteristika slova (inicijali su ostali neizrađeni) upućuju na inkunabulu.«

8) Putilis tractatus de perstilentia.
m8°.

Knjiga je bez naslovne strane. Budući da je Badalić ne bilježi, ne može se odrediti mjesto i godina tiskanja. Uvezana je s inkunabulom br. 3. jer je manje djelo (24 str.). »Iz karakteristike slova može se zaključiti da je djelo izdano prije 1500. g.«

9) SABELLICUS, MARCUS ANTONIUS: Rerum Venetarus ab urbe condita ad Marcum Barbadicum sernise. Venetarum Principem et Senatum.
Venetiis, Andreas de Toresanis de Asula, 1487., 2°.
Badalić ne spominje ovu inkunabulu.

10) SHEDEL, HARTMAN: Liber Cronicarum.
Nurmbergae, Anthonius Koberger, 1493., 2°.
Badalić je zabilježio knjigu pod br. 1003. na str. 185.

11) Sermones parati de tempore et de sanctis.
Nurbergae, Anthonius Koberger, 1496., 4°.
Badalić ne bilježi ovo djelo.

NEUSPJELI POKUŠAJI OSNIVANJA TISKARE U ĐAKOVU

Na osnivanje tiskare u Đakovu mislilo se i prije godine 1880. Već 1852. biskup Strossmayer htio je osnovati tiskaru pa je zatražio od Bogoslava Šuleka (1816.-1895.), zaslužnog jezikoslovca i publicista, slagara i urednika nekoliko novina, podrijetlom Slovaka, da sastavi proračun za štampariju u Đakovu. Šulek je doista napisao opširan izvještaj i poslao ga A. T. Brliću, biskupovu prijatelju.

»Kakvu je stručnu spremu Šulek stekao u upravljanju tiskarom kazuje nam iscrpan i obrazložen proračun, koji je on izradio g. 1852., kad je Strossmayer namjeravao osnovati tiskaru u Đakovu. (Šulekovo pismo A. T. Brliću u Đakovo, od 23. II 1852., u arhivu obitelji Brlić u Brodu).«[19]

Pismo[20] se nalazi u Arhivu obitelji Brlić u Slavonskom Brodu. Ovdje donosim najveći dio, dobrotom Zdenke Benčević-Brlić (koja je je na žalost umrla godine 1984.).

»Krasna je to misao zavođenje tiskarnice u Đakovu! Ma sva ostala slava potamnjela Vašemu g. Biskupu (kao što neće), ova će ipak najdulje ostati. Jer i ja se nadam, da će se njome književnost, u Slavoniji do sada sasvim uparložena, podići, budući da sam uvjeren, da on neće htjeti kupovati imanja i zidati kuće od **narodne** tiskarnice, nego će sve štampati u priličnu cijenu. Akoprem bo s jedne strane dobro bilo da bude ta tiskarnica u Osijeku, a to bi se moglo lako postići, jer Divaldova tiskarska privilegija neima više valjanosti, odkada su prestale sve cehovske povlastice; opet s druge strane mnogo razlogah govori za Đakovo, što je ondje sve jeftinije nego Osijek, narodnijim diše duhom, pa što je glavno, više je ondje concentrirana slavonska intelligencia nego u Osijeku; jer bar nećete ono nekoliko švabetinah i carkapah držati za intelligenciu. Izvedenje same stvari vrlo je lasno i bez

19) B. Šulek, Izabrani članci, Noviji pisci hrvatski 8., Zagreb 1952., priredili R. Maixner i I. Esih, str. 29., bilješka 13.

20) Šulek bilježi jat još uvijek ilirskim rogatim e. To i dj=đ sam promijenio, inače u jezik i pravopis nisam dirao. Ovo je pismo nedavno objavio Mato Artuković u članku »Pisma Bogoslova Šuleka Andriji Torkvatu Brliću« (Slavonski povijesni zbornik, br. 1—2., Slavonski Brod 1986., str. 200—3.).

velika troška. Evo Vam proračuna. Nu valja da uzmete na pamet, da ja ovdje govorim o tiskari koja se tek ustrojava, zato se uklanjam svakomu suvišnom trošku, neka glavnica neleži mrtva, već ako ima novacah, da se ulaže u tiskarnicu a ne u tiskarnicu. Tako p.p. Vi govorite o brzotisku. Čemu Vam ga. Brzo tiskalo naštampa nadan do 10.000 arkah — onda se naplaća, inače se badava plaća kamata od mrtve glavnice. Za Đakovo će dosta biti dva ručna tiskala, dapače i jedno. Čini Vam se to zar premalo? Deder pokušajte pisati: na takovom ručnom tisku možete naštampati na dan 2000 arkah, to jest na godinu 700.000 arkah. Šta mislite, nećeli to biti dosta za Đakovo? brzotisak stoji do 2.500 for. sr.; jedan pako ručni tisak stoji 350 for. srebra.

Za jedan arak računa se odsjekom jedna centa pismenih. Pismena kojimi se štampa, jesu glede veličine: petit, garmond, cicero (za knjige); mittel, tentia (za okružnice) — ostale vrsti koje za bilješke koje za ures. Nadalje svako pismo je glede lika (forme) od tri vrsti: antiqua (navadna latinska), cursiv (povaljena), fractur (schwabach). Od petita, garmonda i cicera treba dakle najviše pisma, pa opet više od antiqua,, nego od cursiva ili fracture. Koliko felah pisma da ima jedna tiskarnica, to visi sasvime o samovolji. Županova tiskarnica ima ih 90; nu od onih, koja služe za ures, treba samo nekoliko funtih, a od garmond, antiqua i cicero antiqua treba po 3-4 centa. Cijena pismenah je sasvim različita po veličini; čim sitnija pismena, tim skuplja. Uzmimo dakle za srednju tiskarnicu

4 centa petit — — — — — — — — — — —	300
6 cent. borgis ili garmond — — — — — — — —	400
6 cent. cicero — — — — — — — — — — —	350
3 centa Mittel — — — — — — — — — — —	176
3 centa Tentia — — — — — — — — — — —	178
1 1/2 centa Text po 48 Kr. — — — — — — — —	120
1 1/2 centa Doppelmittel po 48 Kr. — — — — — —	120
50 vrstih uresnih slovah od svake vrsti odsjekom 10 funtih	750
50 vrstih svakojakih uresah, obrubah itd. od svake vrsti odsjekom 5 funtih — — — — — — — — — —	250
36 ormarah velikih po 5 fr. 30 kr. čini do — — — —	200
Manji ormari — — — — — — — — — — —	100
Vodostrojno gladilo (Glättpresse) — — — — — —	700
Dva ručna tiska — — — — — — — — — — —	700
Jedno laštilo — — — — — — — — — — —	200
svota	4544
	fr. srebra

Ovo je već poveća tiskarnica. Od ćirilskih pismenah ako bi se što htjelo, valja k ovomu pridodati. Sad ako još uzmemo za sve nepredviđene troškove 400 for. sr. (n.p. za obloge (slohlftege), quadrate itd.) — eto Vam podpunoma uređene **obilne** štamparije. Navedena slova (jako lijepa) tvori Lavoslav Župan u jevtiniju cijenu nego koji drugi pismoljevar, a ostalo bi se nabavilo iz Praga od braće Hassah. Ja sam naravski samo iz glavne od prilike proračunao, potanki troškovnik izradio bi factor, koji bi dobivao na godinu do 700 for. srebra plaće. (...) Slagar ima na nedjelju danah 6-7 for. srebra plaće, isto toliko od pri-

like tiskar. Dakle jedan tiskar (sa šegrtom) i tri slagara sa faktorom vuku na godinu od prilike 2000 for. sr. Ako g. biskup neima koga u Beču, da mu dobavi valjanoga poslovođu (o čemu sve visi), imam u Beču jednoga znanca u carskoj tiskarnici, to bi se na njeg obratio.

Što se tiče povlastice za tiskarnicu, tu neima mnogo posla. (...) Ako g. biskup neima gotovih 5000 fr., ništa zato — svaki će mu obrtnih drage volje uzimati novce na rate. Sa 2-3000 može slobodno stvar poduzeti i tako netreba odmah sve na jedanput nabaviti, nego malo po malo, kako se od čega potreba pokaže. (...) Ako prionete uz posao, možete imati za 1/4 godine uređenu tiksarnicu.« (Isticanja Šulekova)

Strossmayeru ipak nije uspjelo osnovati tiskaru, možda zbog nedostatka novca. A možda je apsolutistička vlast spriječila utemeljenje narodne kulturne ustanove.

Dvadeset godina kasnije radili su Đakovčani na tome da osnuju litografiju za »Glasnik biskupija bosanske i srijemske«.

»Među službenim spisima u našem biskupijskom arhivu ima ih nekoliko iz g. 1871-72. iz kojih je jasno, da je biskup Strossmayer imao nakanu, da u Đakovu izdaje litografirani Glasnik biskupije đakovačko-srijemske.«[21]

Namjeravajući osnovati litografiju Strossmayer je naložio Juliju Libald-Ljubojeviću, prof. na sjemeništu (godine 1867. objavio knjigu »Katoličko ženidbeno pravo«) da sastavi osnovu i proračun o listu. U dopisu br. 1077. od 3. listopada 1871. Ljubojević piše:

»Preuzvišeni i Prečasni gospodine biskupe! Uslijed milostive naredbe podnašam smijerno Preuzvišenosti Vašoj pod A.) osnovu o izdavanju litografiranoga diecezanskog lista; a pod B.) proračun o istom listu za poprječni broj od 100 pretplatnika.«

Budući da je za novine potrebno položiti jamčevinu (po čl. 13. tiskovnog zakona iz godine 1852.), Ljubojević obrazlaže zakon i dodaje:

»Dočim bi spomenuti list na korist svećenstva biskupijskoga smijerao, potpisani ponizno mnijem da bi za nj jamčevinu dicezanski fond položiti mogao, jer 1. pokraj pravca religiozno-moralnog toga lista nemamo se bojati tiskovnih parnica niti gubitka jamčevine; 2. jamčevina nosi kamate... 3. Po istom čl. 15. moći će se 6 mjeseci poslije prestanka lista potpuna jamčevina opet dignuti.«

Na poleđini dopisa Strossmayer je napisao: »Glede kaucije obratiti ćemo se na S(vijetloga) Bana. Biskup.«

Osnova o izdavanju dijecezanskog lista sadrži 15 članova. Prvi glasi:

»Da se promiče praktično obrazovanje biskupijskoga svecenstva, a da mu se i ugodno štivo pruža, izdavati će se u Đakovu litografirani diecezanski list kao javno, a donjekle i službeno glasilo preč. duh. Stola pod naslovom: 'Glasnik biskupije đakovačko-srijemske'.«

O litografiji govori se u 14. članu:

»Pisarna biskupijska daje uredniku besplatno razne kemičke tinte, porabu litografije i pripomagajućega momka. Litografiiranje obavljati će

21) A. Spiletak, Litografirani Glasnik naše biskupije, Glasnik 13., Đakovo 1934., str. 103.

sam urednik. U tu svrhu mora da je litografija dne 10 oga i 20 oga svakoga mjeseca na raspolaganju uredniku.«

Na kraju je Strossmayer dopisao: »Odobrava se sa strane moje. Ima se međutim i po Duh. Stolu odobriti. Biskup.«

Dopisom br. 1329. od 7. prosinca 1871. javio je Duhovni Stol kotarskom sudu u Đakovu »da početkom g. 1872. litografirani diecezanski list pod naslovom: Glasnik biskupije bosansko-srijemske izdavati namjerava« te na kraju »umoljava... ujedno se kotarski Sud da odlučiti izvoli, potpada li naznačeno glasilo, uz navedene okolnosti, kakovoj jamčevini ili ne«.

U odgovoru (br. 439. od 19. 12. 1871.) županijsko-kotarske oblasti kaže se da »rješenjem onostranog podneska od 7. prosinca t.g. br. 1392, kojim prijavljuje da početkom 1872. litografirani diecezanski list, pod naslovom 'Glasnik biskupije bosansko-srijemske', koji će nepolitične predmete sadržavati imati, izdavati namjerava — ovijem se s obzirom na pitanje: e da li ovaj list propisanoj jamčevini potpada ili ne, službeno učtivo prečasnom tom Duhovnom Stolu priopćuje: Da s razloga što će upitni list i o pitanjih vjerozakonskih i socialnih govoriti, potpada u smislu čl. 135. R. od 27. svibnja 1852. propisanoj jamčevini«. Jamčevina »za listove trikrat i manje na mjesec izlazeće« iznosi 2500 for. srebra što se trebalo isplatiti iz biskupijske zaklade.

U dopisu br. 12. od 6. siječnja 1872. izvještava Biskupijski ordinarijat kotarski sud u Đakovu da je »glasom prileležećeg prepisa priznanice ovomjesnom uredu od dne 5. siječnja 1872. br. 27. položio Stolni bosansko-đakovački Kaptol čl. 13 tiskovnog reda od g. 1852. propisanu jamčevinu u svrhu izdat se imajućeg lista pod naslovom 'Glasnik biskupije bosansko-srijemske'. Što dočim Ordinarijat ovaj slavnome kr. kotarskom sudu priopćiti čast imade, ujedno javlja, da će prvi broj spomenutog Glasnika dne 11. siječnja t.g. svijetlo ugledati i da će slavnom kr. kot. sudu svaki put po jedan primjerak na ogled dostavljen biti.«

Sve je dakle bilo uređeno da prvi broj litografiranog časopisa bude objavljen početkom godine 1872. Međutim, 9. siječnja (dva dana prije pojave prvog broja) Bisk. ordinarijat uputio je dekanatima i Stolnom kaptolu sljedeći dopis (br. 28.):

»Dočim nepredvidne zaprijeke nastadoše, koje odstraniti pri svemu nastojanju za sada nemoguće nije, odgađa se izdavanje Glasnika biskupije bosansko-srijemske na neizvjesno vrijeme.«

Koje su to »nepredvidne zaprijeke«, odnosno »nepredvidive i neukloniive zaprieke naravi tehničke«[22], nije poznato; »nisam mogao da doznam iz akata — veli Spiletak — a 'svjedoci predaje' ne postoje na ovom svijetu«.

Po svemu sudeći, prepreka je bila litografija. Tu pretpostavku potvrđuje i činjenica da je »Glasnik« počeo izlaziti samo godinu dana kasnije, 1873., u štampariji I. Mederšickog u Osijeku. Posljednji dokument, koji je Spiletak tiskao, govori o tome. Riječ je o dopisu (br. 6155. od 10. prosinca 1872.) koji je napisao osječki gradonačelnik Živanović:

»Čast je ovom poglavarstvu Prečasnom Ordinarijatu u službenoj uljudnosti priopćiti, da je tamošnjim cijenjenim dopisom 7. prosinca t.g. br. 1303 učinjena prijava, da će se dijecezanski list pod naslovom

Glasnik biskupije đakovačko-srijemske, koji će se od početka g. 1873. u Đakovu izdavati, u tiskari Vatroslava Mederšickoga u Osijeku tiskati, pošto proti tom nikakve zaprijeke ne opstoje — uzeta na znanje.«

Prvi broj biskupijskog glasila objavljen je 15. siječnja 1873. u Osijeku u tiskarskoj tehnici. Tako je propao i drugi pokušaj da se u Đakovu osnuje štamparija, ovoga puta litografija.

Pet godina kasnije ponovno je biskup Strossmayer pokušao osnovati tiskaru u Đakovu. Na zanimljive podatke nailazimo u korespodenciji Rački-Strossmayer. Dne 19. prosinca 1977. piše Franjo Rački (1828. — 1894.) iz Zagreba biskupu:

»Meni nije po ćudi poziv za osnivanje hrvatske katoličke štamparije u Đakovu. Štamparija i kano obrtan zavod može, pače i treba da podupire katoličku književnost, ali toga ne treba **kod nas** isticati. To je opet puko nasljedovanje Zapada sa njegovim **Kulturkamfom.** Sada bi samo trebalo, da se negdje zasnuje 'srpska pravoslavna', drugdje 'židinsko neutralna' tiskara!«[23]

Očito je kako je Strossmayer namjeravao osnovati hrvatsku katoličku tiskaru u Đakovu. O tome je vjerojatno pisao prijatelju, ali se pismo nije sačuvalo. Račkome je smetalo samo ime zavoda; bojao se da bi isticanje hrvatskoga i katoličkoga moglo izazvati reakciju koja bi dovela do podjele na vjerske tiskare. S ovim se mišljenjem složio i biskup koji je pisao Račkome iz Đakova (14. 12. 1877.):

»Što se naše tiskare u Đakovu tiče, ja se s vami posve slažem, a dobro je jako, da ste me na to opomenuli, jer u vrevi posala često put i na svoje vlastite misli zaboravim. Mi ćemo na svaki način osnovati ovd tiskaru, ali u statutih, koje ćemo vladi poslati na potvrdu, ne će se isticati isključivi njezin značaj. Ja ću gledati, da se u Đakovu zajedno ustroji i malo knjigotrštvo, gdje ćeju se knjige iz Beograda i iz Novoga Sada isto tako prodavati, kao knjige iz Zagreba.« (pismo br. 509., str. 135.)

U isto vrijeme zanimao se biskup za svoga rođaka Strossmayera koji je kao tiskar radio u Zagrebu. U nastavku svoga gore citiranog pisma on veli:

»Imam ja u tiskari zagrebačkoj nekog rođaka, Strossmayera. Ako bude posve čestit i izvrstan, ja ću (ga) čovjekom učiniti. Molim Vas propitajte, kaki je taj mladi čovjek.«

U odgovoru napisao je Rački:

»U tiskari dioničkoj hvale Vašega rođaka. Ako se zasnuje u Đakovu tiskara, bolje je započeti s manjom, jer se lasno može raširiti, bude li dosta posla. Mogla bi se pažnja obratiti na pučku knjigu s obzirom osobito na Slavoniju.« (pismo br. 511. od 6. 1. 1878., str. 136.)

I u godini 1879. propitkivao se biskup o svojemu rođaku (str. 224—5.), želeći da on preuzme vođenje tiskare. A i kada je tiskara osnovana (u zimu 1880.), tražio je podatke o njemu. U jednom pismu (5. 11. 1880.)Rački piše:

---

22) M. Cepelić — M. Pavić, Biskup Josip Juraj Strossmayer, Zagreb 1900.— —1904., str. 227.

23) Korespondencija Rački — Strossmayer, knjiga 2., uredio F. Šišić, Zagreb 1929., pismo br. 508., str. 134.

»Pisao sam Wallingeru (biskupovu tajniku — K. P.) da se slagar Strossmayer ne usuđuje primiti posao tiskara i slagara, jer u tiskarstvu, t.j. kod stroja, nije dosta uvježban. Kažu, da su dosta rijetki, koji oboje znadu. Za slagara došao bi. Inače ga hvali ravnatelj 'Dioničke tiskare', koji misli, da ćete svakako trebovati posebnoga tiskara i posebnoga slagara, osobito u početku, dok se tiskara ne uredi. Nade je, da će tiskara imati posla i s drugimi tiskanicami, na koje dođe se, kada je tiskara u mjestu. Inače teško bi se isplatilo sa samim 'Glasnikom'.« (pismo br. 641., str. 325—6.)

Na taj način otpao je biskupov rođak i ostao raditi u Zagrebu. »Na skupštini Hrv. tipografskog društva izabran je godine 1889. za tajnika Drugih podataka o njemu nemamo, ne znamo mu čak ni ime.«[24]

Do osnivanja Hrvatske katoličke tiskare godine 1877. u Đakovu nije došlo. Početkom godine 1878. osnovali su svećenici đakovačke biskupije u Vukovaru Katoličko hrvatsko dioničko tiskarsko društvo. Osnivačka skupština toga društva trebala se održati u Vinkovcima, ali zagrebačka General-komanda nije izdala dopuštenje. Osnivači su se obratili vukovarskoj podžupaniji koja je odobrila skupštinu za 24. 1. 1878.

U toj tiskari objavljivane su od 11. svibnja 1878. novine »Sriemski Hrvat«, zatim Hladačekov časopis »Katolički propovjednik«, godine 1883. »Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne« koje je skupio Nikola Tordinac i drugo. (A. Dorn-A. E. Brlić, isto, str. 10.).

Ova tiskara nije mogla zadovoljiti đakovačko svećenstvo, još manje biskupa Strossmayera, a ni urednike »Glasnika«. Osim toga, ona je radila, kako piše A. E. Brlić, samo manje poslove. Naravno, i samo Đakovo, mjesto na visokoj kulturnoj razini i središte svećenstva željnoga knjige, trebalo je vlastitu tiskaru. Stoga nije čudo što je nakon tri neuspjela pokušaja godine 1880. u Đakovu osnovana Biskupijska tiskara. Poznavajući razvoj tiskarstva u Hrvatskoj i književno-kulturnu aktivnost Đakovčana, treba reći: **tek tada.**

24) M. Malbaša, Povijest tiskarstva u Slavoniji, str. 98. Ime mu je Josip, v. M. Lacković, Biskupijska tiskara u Đakovu, Glasnik br. 20—1., 1914., str. 175.

II. DIO

BISKUPIJSKA TISKARA

Zakladnim listom br. 1125. od 8. 12. 1880. utemeljio je biskup Strossmayer mjesto trećeg prebendara u biskupiji, »koji bi osobito obvezan bio čuvati čistoću i neoskrvljenost crkve i paziti, da Sakristani u svakom obziru svoju dužnost čine«. On bi dakle bio upraviteljem dovršavane katedrale. Za tu službu biskup je predao osječkoj štedionici 10.000 forinti. Istovremeno bi on, po Strosmayerovoj zamisli, postao i upravitelj Biskupijske tiskare.

»Dočim ovu zakladu dobroti preč. stolnoga kaptola preporučujem, još mi je samo nadodati, da bi taj treći prebendar koji se nebi imao vezati strogo na svagdanji polazak kora, ni na prodike, ujedno mogao biti upravitelj tiskare dioecesanske, koja će s vremenom biti ako Bog da, od osobite i moralne i materijalne koristi za dioecesu i za fond dioecesanski, komu kano vlastitost ima na uvjeke pripasti.« (Glasnik br. 3., 1881. str. 19.)

Treći prebendar postao je dotadašnji zemunski kapelan Mato Strac.[1] U jesen 1880. otišao je u državnu tiskaru u Beč da se upozna sa »crnom umjetnošću« te je u zimu iste godine preuzeo tiskaru.

»Na naročitu želju biskupovu pošao je u jesen g. 1880. zemunski kapelan **Mato Strac** u Beč, da se u državnoj tiskari uputi o upravi i tehnici štamparskoj, ter zimi 1880. preuzme rukovoditi ovaj dijecezanski institut.«[2]

Prema tome, **prva tiskara u Đakovu osnovana je godine 1880.** Strojevi su kupljeni u Beču i Vukovaru (v. 5. poglavlje ovoga dijela). O zgradi u koju je smještena tiskara, pišu Cepelić i Pavić:

»Ona je smještena u prvo doba u vlastelinskoj zgradi iza sjemeništa, a za koju godinu prešla je u prizemlje bivšega samostana franjevaca bosanskih, u kojem se i u godini 1900. nalazi.« (str. 236.).

Tu je zgradu Strossmayer dao sagraditi godine 1857. i tamo su stanovali bosanski franjevci. Kasnije su se oni preselili u Ostrogon a u

1) Mato Strac rođen je 30. rujna 1846. u Ceriću. Teologiju polazi u Đakovu od 1874. Poslije je prepozit i zemunski kapelan. Preuzevši godine 1880. štampariju, vodio ju je kao upravitelj uspješno do prosinca 1889. Nakon toga je dekan kotara mitrovačkog, župnik u Franjindolu kod Zemuna i u Zemunu. Umro je 3. veljače 1911. u 63. godini.

2) M. Cepelić — M. Pavić, Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski, Zagreb 1900.—.1904., str. 236.

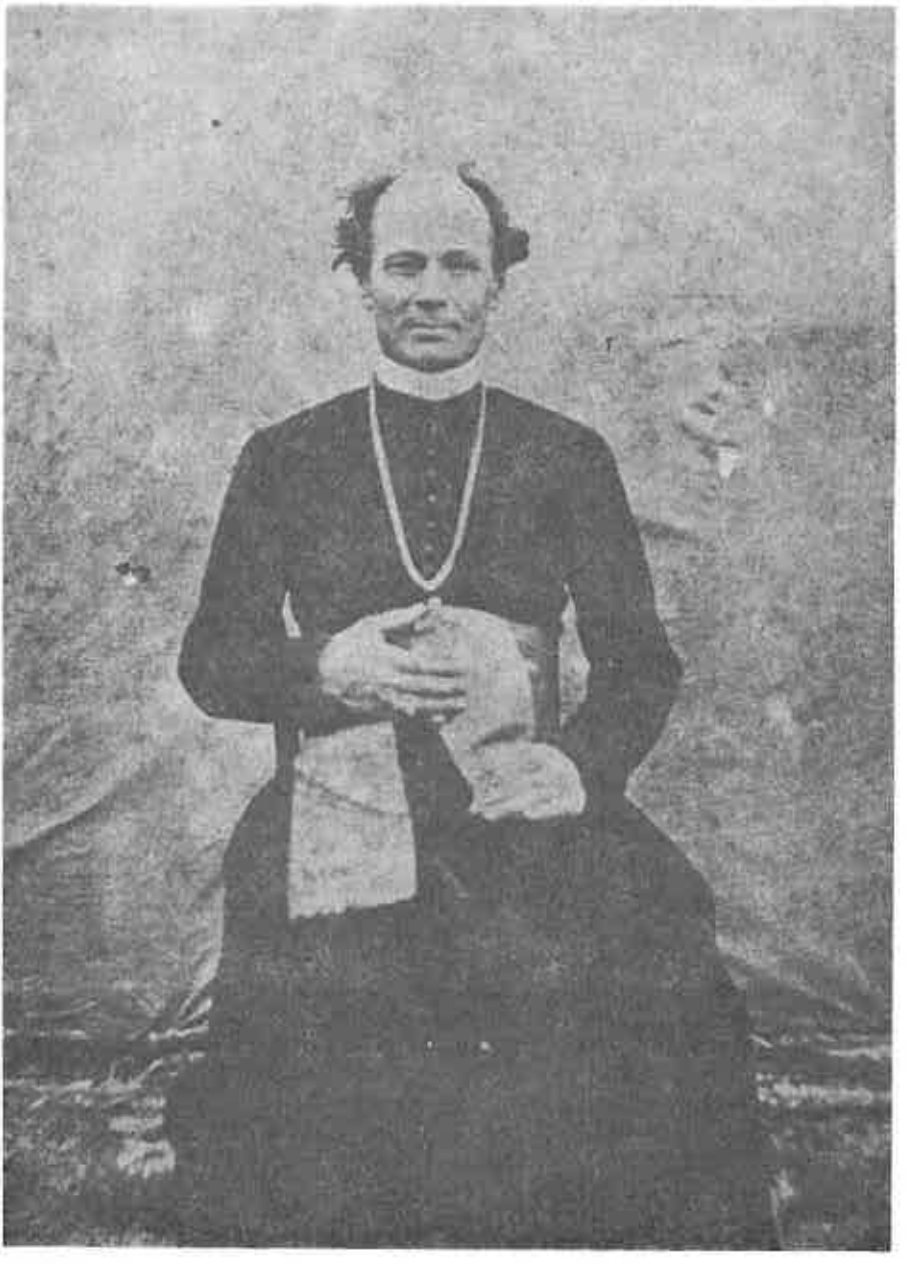

Biskup Josip Juraj Strossmayer (1815.-1905.), osnivač prve đakovačke tiskare

zgradu je smještena tiskara i prebendarija. Godine 1914. preselila je tiskara na prvi kat. Ovdje je ostala do godine 1948. Danas se ovdje nalazi Muzej Đakovštine i Uprava prihoda Skupštine općine. U vrijeme osnivanja tiskare zvala se ulica Piškorevački sokak, danas Preradovićeva ulica br. 17.

Biskupijsku tiskaru pozdravio je u siječnju 1881. plodni suradnik Martin Nedić[3] prigodnom pjesmom »Glas prigodom postanka tiskare u Đakovu mjeseca prosinca g. 1880. izjavljen« (Glasnik br. 2., 1881.):

Đakovački sveštenici
I ostali književnici
Glas prilježni sada čujte
U srdcu se i radujte:
Jer Đakovo ove dobi
Sad tiskarnu evo dobi
Što će biti njem na diku
A na korist priveliku,
Svem narodu slavenskomu
Na daleko prostranomu.—
Koliku će slavu dati
Kad se bude to čitati:
Da je makar koje djelo
U Đakovu sviet vidjelo?

Sada dakle sveštenici,
I ostali književnici
Dobrog rada pripravite
Pa tiskari uručite
Neka vavik posla ima
To će bit na korist svima.—
A neka se Oni slavi
Koi zato pomnju stavi,
Kog netreba spominjati,
Jer ga može svatko znati
Ipak svi mu uzkliknimo
Složnim glasom i recimo:
Živi dneve i godine
Prvi sine domovine!

U prvom broju biskupijskoga »Glasnika« za godinu 1881. objavljena je ova bilješka:

»Odsele tiskat će se 'Glasnik' u Đakovu. Time odstranjene su raznovrstne one neprilike i nezgode, koje bijahu do sada skopčane s izdavanjem lista a i povodom, da je list često zakasnjivao a često uvuk le u njega i krupnije tiskarske pogreške. Svih tih neprilika neće biti u buduće, dočim nam je nabavom biskupijske tiskare, tiskarna odsele pri ruci, što omogućuje, da list i točno i savršenije izlaziti može.«

»Glasnik« je stvarno tiskan u Biskupijskoj tiskari sve do svoga prestanka godine 1945., doživjevši preko 70 godišta. Prva štampana knjiga bila je »Hadži-Lojina krajina«, šesta knjiga »Osvetnika« Grge Martića[4]. O tome također čitamo u »Glasniku« (br. 5., 1881., str. 62.):

---

3) Martin Nedić (1810.—1895.) prvi je ilirac iz Bosne koji se u književnosti javio već godine 1835. anonimnom pjesmom o prilikama u Bosni. Surađivao je u »Danici ilirskoj« pod pseudonimom Slavoljub Otačbinović, objavljivao prigodne spise, ali je, kao i Grgo Martić, mnogo opisivao teško stanje Bosne pod Turcima. Pisao je kasnije u đakovačkom »Glasniku« i objavio nekoliko knjiga u Biskupijskoj tiskari.

4) Martić (1822.—1905.) proživio je svoj dugi život u Bosni, u Sarajevu i Kreševu, odakle je češće posjećivao Đakovo. Pjesme je počeo objavljivati 1842. u »Danici »ilirskoj« i u »Kolu«. Iz te je je godine »Plač Bosne«, prva njegova značajnija pjesma. U njoj je označen karakter njegove poezije: poziv Europi da pomogne Bosni. Tom osnovnom motivu i načinu pjevanja iz mladosti ostao je vjeran čitav život. »Osvetnike«, svoje najpoznatije djelo, koje je pisao u turskoj Bosni a tiskao u Hrvatskoj pod pseudonimima Radovan i Nenad Poznanović, izdavao je od 1857. do 1865. Prvotno su objavljene kao posebne knjige ovim redom: »Obrenov« 1857., »Luka

Zgrada u kojoj se nalazila Biskupijska tiskara. Razglednica s početka stoljeća

»**Poziv na predplatu.** Ovih dana dolazi pod našu štampu VI. knjiga 'Osvetnika' zlatopera Radovana (fr. Grge Martića). Pjeva u njoj pjesnik doživljaje zloglasnoga Hadži-Loje, s toga ju naslovio 'Hadži-Lojina krajina — Spomen Sarajevu g. 1878.'. Knjiga će iznositi do šest štampanih araka, a jezikom će preteći 'Kiku i Zelića'. — Predplata na knjigu stoji samo 40 novč. P. n. svećenstvo će se jamačno odazvati ovomu pozivu, jedno što je Martićev jezik vrlo lijep, a drugo što će to biti prva knjiga naše štampare. — Predplatu prima samo podpisani, a moli ju najdulje do Uskrsa, da zna udariti nakladu, jer knjiga u svibnju jur izlazi.

U Đakovu 15. ožujka 1881.
Milko Cepelić, bisk. obrednik«

Vukalović« 1862., »Boj turski i crnogorski god. 1862.« 1865., »Kiko i Zelić« 1876., »Ustanak u Bosni i Hercegovini 1876—1878.« 1881., »Hadži-Lojina krajina« 1881. i »Posjednuće Bosne i Hercegovine« 1883. Tek 1883., kada je započeo izdavati »Pjesnička djela«, skupio je tih sedam knjiga u jednu pod zajedničkim naslovom. Osim toga, objavio je dvije knjige putopisa, s Jukićem »Narodne pjesme bosanske i hercegovačke« (1858.), »Narodne pjesme o boju na Kosovu 1389.« (1886.), prijevode »Bijedni Novak« 1886. i »Ifigenija u Avlodi« (Racine, 1902.), »Posvetnike« 1895. i »Zapamćenja« svoje uspomene. Za života, a i kasnije, slavljen je kao najbolji hrvatski pjesnik 19. st., časopisi su mu posvećivali posebne brojeve, objavljeno je nekoliko monografija i »Spomen-knjiga«. Novoji istraživači, na čelu s Barcem, izrekli su i novu ocjenu po kojoj u Martićevu književnom djelu ima malo poezije.

Fra Grgo Martić najrevniji je suradnik Biskupijske tiskare. Objavio je u Đakovu sljedeće knjige: »Hadži-Lojina krajina« 1881., »Kiko i Zelić« 1882., »Bijedni Novak«[5] 1886., »Obrenov« 1886., »Luka Vukalović« 1887. i »Obrana Biograda« 1887. Nije u pravu Milorad Živančević[6] kada tvrdi da je u Đakovu godine 1880. štampan Martićev putopis »Put u Dubrovnik«.

Nakon Martićeve knjige tiskan je, kao druga knjiga, biskupijski katekizam »Kratki nauk«. Za njega saznajemo iz Strossmayerove okružnice br. 305.:

OSVETNICI.

VI.

HADŽI-LOJINA KRAJINA.

SPOMEN SARAJEVU.

GODINE 1878.

PJESMA

RABOVANA

U ĐAKOVU

Prva knjiga tiskana u Đakovu

»Ovobiskupijski katechizam 'Kratki nauk' dotiskat će se ovih dana u biskupijskoj tiskari u Đakovu, te se može dobiti u biskupijskoj kancelariji u cienu od 10 novč. a. vr. po komad.« (Glasnik br. 8., 1881., str. 94.).

Iste godine tiskane su i Nedićeve »Pjesme o ulazu... u Bosnu« i Paulićeva »Dobra kršćanska majka«[7] te izvještaji Opće pučke dječačke učione i Djevojačke učione. Ti školski izvještaji zauzimaju dosta mjesta u bibliografiji, ali sigurno ih mnogo nije registrirano. Svaka je škola izdavala koncem školske godine izvještaj. Na prvom mjestu u tim izvještajima nalazio se članak s raznih područja[8] ili moralno-religiozna drama koje su napisali đakovački učitelji, zatim popis učitelja i njihovih predmeta, popis učenika ili učenica i sl. Za tiskarstvo sve to nema većeg značenja, ali je velika vrijednost u proučavanju đakovačkog školstva.

Iduće godine objavljena je u dva izdanja Strosmayerova korizmena okružnica za 1882. pod naslovom »O sjedinjenju crkve iztočne sa zapadnom«. Ta je okružnica polemika biskupova s pravoslavnim vladikama (karlovačkim, zadarskim i kotorskim) u kojoj se on brani od ljutih i strastvenih napada »na svetoga otca papu i crkvu katoličku, osobitim pako obzirom na mene i na lansku okružnicu moju« (str. 2.). Strossmayer je svake godine objelodanio okružnice u biskupijskome »Glasniku« a desetak i kao posebna izdanja. Kasnije je kao knjige objavio okružnice i biskup Krapac.

Osim knjiga tiskane su i razne tiskanice potrebne i ustanovama. Te tiskanice preporučuje ravnateljstvo bilješkama u »Glasniku«. Najstarija je takva obavijest ova:

»**Biskupijska tiskara u Đakovu** preporuča častnim župskim uredom vlastitu nakladu slijedeće vrsti tiskanica:

Matica krštenih, vjenčanih i umrvših, 1 slog (10 araka) — — 40 nč.
Izvadaka iz matice krštenih, vjenčanih i umrvših, 1 slog — — 40 nč.
Izvadaka iz računa za župe i područne crkve, 1 slog — — — 30 nč.
Izvjestnica, 1 slog — — — — — — — — — — 20 nč.
Odpustnica za vjenčanje, 1 slog — — — — — — — — — 20 nč.
Objava zaruka, 1 slog — — — — — — — — — 20 nč.
Zapisnika za župne urede, 1 slog — — — — — — — — — 30 nč.
Izpovjednih cedulja, 1 slog — — — — — — — — — 25 nč.

Ceduljam pri. sv. potvrdi nuždnim odlučuje cijenu želja naručitelja.

Kod naručbe u iznosu od 20 for. 50% popustnina. Ravnateljstvo.« (Glasnik br. 5., 1882., str. 74.).

---

5) O toj je knjizi pisao M. Šamić, Martićeva prerada Šatobrijanova R e n e a i njena geneza, Iz strane i uporedne književnosti, Sarajevo 1968.
6) M. Živančević, Povijest hrvatske književnosti, knj. 4., Ilirizam, Zagreb 1975., str. 183.
7) »Mi knjižicu preporučamo, da se u narodu raširi, a preporučamo ju i gradskim gospođam, koje će iz nje mnogo dobra naučiti.« (Hrvatski učitelj, br. 1., 1882.).
8) Pa i o povijesti škole, npr. J. Račck, Crtice iz povjesti đakovačke škole, Izvještaj opće pučke i šegrtske škole 1891., str. 3.—31., Povijest samostanskih škola, Izvještaj o djevojačkih učionah 1881., str. 5.—10.

Te je godine tiskan i Hladačekov[9] homiletički časopis »Katolički propovjednik«. Bilo je to 6. godište; godišnje je izlazilo 12 brojeva na gotovo 80 stranica, odnosno ukupno preko 860 stranica. Na samome je listu pisalo da »ovaj časopis izlazi svakoga mjeseca jedan put u Gradištvu kod Županje« — jer je urednik tamošnjim župnikom. »Propovjednik« je Hladaček počeo izdavati godine 1877. Surađivali su sam biskup Strossmayer, dr. A. Voršak, J. Streit, zagrebački kanonik i lingvist Adolf Tkalčević i dr.

»Tako je 'Propovjednik' pomoću ovih muževa, sabranih dijelom iz same biskupije, dijelom iz svih zemalja jezika našega, za ono šest godina svoga obstanka nastojao zadovoljiti obće osjećanoj potrebi za izborom homelitičkim u hrv. jeziku.« (M. Pavić-M. Cepelić, isto, str. 237.)

Međutim, to je bilo njegovo posljednje godište. Razloge obustavljanju iznosi »Glasnik« (br. 24., 1882., str. 226.):

»'Katolički Propovjednik' prestaje sa zadnjim brojem svoga VI. tečaja izlaziti. Urednika prisiliše na to duga i još uvijek opasna bolest i nemarno, skoro nikako plaćanje predbrojnika. Šteta što nam i taj jedini homiletički list dužjeg života nebi!«

Iz godine 1884. osim Nedićeve povijesne rasprave »Stanje redodržave Bosne Srebrne poslje pada kraljevstva bosanskoga pak do okupacije« (koja je izlaziła prije toga u »Glasniku«) i Strossmayerove besjede u povodu otvaranja Galerije slika spomenuti je i knjižicu Ilije Okrugića[10] »Božićni darak«. Na samoj knjizi nije označena godina; nju saznajemo iz tove »Glasnikove« bilješke:

»U našoj je štampari dotiskan:

'BOŽIĆNI DARAK'

s badnjačkom i trikraljevskom koledom i sedam novih pjesmica, posveće po Iliji Okrugiću, svećeniku biskupija naših: **Slavi božića — Kralja a zabavi bogoljubnoj pjevajućoj mladeži.**

Nadamo se, da će ove male predstavčice gg. kateketom i učiteljem dobro doći, kojim je zadaća, da na život oplemenjujući utiču, te će našu mladež, koja na badnjak ide u **Adama i Evu,** ili Betlem, na tri kralja zvijezdu nose, u tom poslu uputiti.« (Glasnik br. 22., 1884.)

Ta knjižica nema većeg značenja čak ni u njegovu, inače bogatom, opusu. Ona je upravo ono što u bilješci piše: »mala predstavčica«, dakle zbirka prigodnih kratkih drama.

Godine 1885. tiskana je između ostalih knjiga pripovijedaka najdarovitijega đakovačkog književnika Nikole Tordinca.[11] To su »Seoske bajke i bajalice«. Javio se veoma rano stihovima, ali uskoro se okreće novelistici. Objavljivao je novele i crtice u »Vijencu« i »Prozoru«; jeda-

---

9) Hinko Hladaček (1837.—1891.), pisac i glazbenik, bio je bogoslov u đakovačkom sjemeništu. U Đakovu je jedan od osnivača pjevačkog društva »Sklad«. Od 1873. župnik u Gradištu; umro je kao vukovarski župnik. Komponirao je zborove, crkvene popijevke i transkripcije za klavir.

10) Ilija Okrugić (1827.—1897.) još je jedan ilirac — suradnik Biskupijske tiskare. Pisao je veoma mnogo, velik broj pjesama, lirskih i epskih, drama i pripovijedaka. Najpoznatije su mu drame »Sačurica i šubara« (Osijek, 1864.) i »Šokica« (Zagreb, 1884.). Obje su desetljećima bile popularne i s uspjehom izvođene u Slavoniji.

naest je skupio u zbirku crtica. U predgovoru iznio je pisac svoja shvaćanja književnog rada:

»Moja knjižica nije van sitna pregršt raznih zgoda iz narodnjeg života.«

Stoga je Tordinac prije svega folklorni pisac pa neke njegove pripovijetke i nisu drugo nego ilustracija narodnih običaja. O Tordincu potrebno je pisati znatno opširnije nego do sada, u prvom redu prikupiti bibliografiju.

Potrebno je nešto reći o književnoj i izdavačkoj djelatnosti Zbora duhovne mladeži, osnovanog u vrijeme ilirizma godine 1841., koji je izdavao rukopisni list »Svećenik« (1853.—1856.), prve đakovačke novine.[12] Zbor je zabranjen za Bachova apsolutizma i obnovljen nakon Bachova pada godine 1860. Tada počinje izdavati književno-religiozna djela za puk i mladež. Najrevniji predsjednici koji su se brinuli za knjige bijahu J. Šabarić (do 1870.), S. Kelek (do 1873.), A. Šamšalović (do 1875.), M. Cepelić (do 1877.) i N. Tordinac (do 1883.). Prva knjiga, »Šimun Posavac«, tiskana je 1862. a preveo ju je Blaž Modrašić. Iste je godine štampan Korajčev prijevod Keppove »Povijesti crkve«. Prva knjiga Zbora objelodanjena u Biskupskoj tiskari jest »Agata« (1887.)[13]. Osam godina potom izdana je knjiga »Angjelina«. Zatim je izašlo nekoliko izdanja knjige »Pouke o karmelskom škapularu«. Sačuvana su dva izdanja: prvo iz godine 1897. i peto iz 1911. Četvrto izdanje tiskano je, sudeći po predgovoru objavljenom u petom izdanju, godine 1899. Dakle, za nepune tri godine štampana su četiri izdanja!

Godine 1888. Ilija je Okrugić tiskao pjesmu »Sastanak vila na Velebitu, u Trnavi i Đakovu« (str. 39.) o biskupu Strossmayeru »prilikom pedestljetnog slavlja Zlatne Mise«, ali je »odlukom državnih vlasti ovo izdanje bilo spaljeno«, dakle zabranjeno. Sačuvan je samo jedan primjerak u knjižnici đakovačkog sjemeništa.[14]

---

11) Nikola Tordinac (Đakovo, 1858. — Gleichenberg, 1888., pokopan na đakovačkom groblju) umro je mlad, ne navršivši tridesete godine u vrijeme kada je tek trebao stvarati zrela umjetnička djela. To je onaj tužni refren o smrti koji je najbolje osjetio Matoš, napisavši kako »hrvatska smrt ima više ukusa od hrvatskog općinstva«. Bolujući od tuberkuloze, nije se Tordinac uspio vinuti u sam vrh hrvatskog realizma i prisiljeni smo govoriti o početnim radovima kao o zaokruženom i cjelovitom djelu. Ipak, Tordinac je objavio više nego se misli: pjesme, pripovijetke, članke i prijevode u časopisima a kao knjigu »Narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne« u dva izdanja. Nakon smrti Matica hrvatska izdala je knjigu »Odabranih crtica i pripovijesti« (1890.) s uvodom M. Pavića i M. Šrepela. Inače se o njemu nije pisalo puno (izdvajam tek: Klaićeve uspomene u »Vijencu« 1888. i Frangešov predgovor u izdanju Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 38.).

12) K. Pavić, Đakovačke novine prije Prvog svjetskog rata, revija Đakovački vezovi 1975., str. 10—1.

13) U raspravi »Đakovačke tiskare prije I. svjetskog rata« (Đakovo i njegova okolica 1., 1978., str. 115. i 153.) znao sam za tu knjigu samo prema Pavić — Cepelićevoj knjizi o Strossmayeru. Kasnije je pronađena u Gradskoj knjižnici u Đakovu.

14) M. Srakić, Bibliografija svećenika đakovačke i srijemske biskupije, Đakovo, 1982., str. 108.

Grgo Martić (1822.-1905.), najplodniji suradnik Biskupijske tiskare, u Đakovu 1895.

Iste su godine izdane dvije knjige (IV. i V.) »Uspomena na stari Brod.« Uspomene je zabilježio godine 1838. brodski trgovac, književnik i gramatičar Ignjat Alojzije Brlić (1795.—1855.) a priredio ih je za tisak njegov sin Ignjat Brlić (1834.—1892.), političar i odvjetnik.[15]

Prvo razdoblje Biskupijske tiskare pod upraviteljstvom Mate Strace trajalo je do godine 1889. Strac je prepustio upravljanje tiskarom u prosincu godine 1889. **Mijatu Sencu**[16] kojega je već u svibnju godine 1890.[17] naslijedio **Josip Lovretić,**[18] etnolog i pisac

Lovretić je Biskupijskoj tiskari objavio četiri knjige. Godine 1891. izašla mu je »pripoviest iz života hrvatskog seljaka u Slavoniji« pod naslovom »Seoska pripoviest«. To je zapravo roman od gotovo 300 stranica kojega se može prosuditi tek kada se prouči njegov cjelokupni književni rad. Desetak godina kasnije tiskao je komediju (ili »veselu igru u četiri čina«) »Klin se klinom izbija«, bez većeg značenja, i pripovijetku »Ujak Perica Rajkov« (objelodanjena u časopisu »Na domaćem ognjištu« godine 1901.). Jedini poznati primjerak posjeduje knjižnica Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu. Osim toga, štampao je godine 1896. »Pjesmice za igru u kolu« (koje je sam spjevao). Još kao učenik i bogoslov pisao je narodne pjesmice (»prem sam znao, da ti stihovi

15) »Mi se iskreno radujemo, što se je g. dr. Ig. Brlić dao na izdavanje tih uspomena, jer će time podići najljepši i najtrajniji spomenik svomu pokojnomu otcu; a Brođani mu se mogu srdačno zahvaliti, što čitavomu hrvatskomu narodu prikazuje njihov život i njihove običaje. Kamo sreće, kad bi se svaki hrvatski grad mogao podičiti takovom tiskanom kronikom svoje prošlosti; naš kulturni razvoj bio bi nam tada mnogo bolje poznat, te bi se na tom temelju mogli mnogo laglje osnovati čim ljepšu budućnost.« (A. Harambašić, Uspomene na stari Brod, Ukupna djela sv. X., Zagreb 1943., str. 179—80.).

16) M. Senc rođen je 26. rujna 1848. u Vinkovcima, teologiju studira u Đakovu od godine 1872. Prebendar je do godine 1890., zatim župnik u Babinoj Gredi a od 1911. dekan. Godine 1913. postao je 48. kanonik od sjedinjenja bosanske i srijemske biskupije. Nakon rata inspektorom tiskare. Umro je u Đakovu 13. svibnja 1926. (E. Gašić, Brevis conceptus historicus dioecesium Bosnensis — Diacovensis et Sirmiensis, Osijek 1944., str. 141.).

17) »Promjene u biskupiji. Vlč. g. Mijo Serc primio je 1. o. mj. (svibnja — K. P.) upravu župe u Babinogredi; na njegovo mjesto imenovan je altaristom i ravnateljem bisk. tiskare vlč. g. Josip Lovretić.« (Glasnik br. 9., 1890., str. 121.).

18) Josip Lovretić rodio se 30. lipnja 1865. u Otoku. Gimnaziju je polazio u Zagrebu i Vinkovcima; zaređen je za svećenika u Đakovu godine 1888. Kratko vrijeme bio je kapelan u Vrpolju. U Đakovo je došao 1890. kao prebendar i ravnatelj tiskare. Godine 1902. odlazi za župnika u Gradište, gdje je i umirovljen godine 1920. Uskoro se povlači iz javnog života i odlazi u samostan Dolores u selu Čardaku kraj Gradačca. Ovdje je i umro 27. listopada 1948. Etnografski rad započeo je još kao učenik skupljajući narodne pjesme. Kada je bio bogoslov, predao je 700 pjesama Matici hrvatskoj. Kao etnolog došao je na glas opširnom monografskom raspravom »Otok« (Zbornik za narodni život i običaje, knj. 2—4, 7.). Ta je rasprava prva velika znanstvena monografija o narodnom životu. Posebno je cijenio narodni vez, u svojoj zbirci imao je 64 vrste veza. S tog je područja u »Zborniku« (knj. 7.) napisao raspravu »Pozlatinski vezovi u mojim sobama«. Lovretić je napisao 40-ak pripovijedaka u kojima je također opisivao život na selu. Tiskao je veći broj pjesama u narodnom duhu.

Josip Lovretić (1865.-1947.), upravitelj i suradnik Biskupijske tiskare. Poprsje Vanje Radauša u Gradištu i Otoku

nisu nikakve pjesničke vriednosti«) kako bi se uvježbao u narodnom govoru. Takvih pjesmica napisao je preko sedam tisuća i podijelio ih na tisuće. Prva takva tisuća (»iz đačkog doba«) kružila je u rukopisu

među njegovim prijateljima i znancima i dospjela u ruke piscu M. Lovrinu, ali ne kao Lovretićeve pjesme već kao narodne. Taj je Lovrin u članku »Djevojke i djevovanje po narodnim pjesmama« (Prosvjeta br. 6., 1896.) objavio umjesto narodnih deset Lovretićevih pjesama. To je prisililo Lovretića da svoje pjesme štampa:

»Ne mogu dopustiti, da se moje pjesme štampaju kao narodne, stoga ih za vremena izdajem. Neću ih prodavati, nego ih razašiljam u nekoliko primjeraka, da mi se ne bi poslije smrti prigovorilo, da su pjesme tuđe.« (Predgovor)

Lovretić je objavio 7.000 pjesmica razvrstanih po tisuću. Paginacija stranica je neuobičajena: svaki od sedam dijelova posebno je pagiran. Ukupno knjiga ima 160stranica. Pjesmice su uglavnom od 2, 3, 4 stiha u desetercu. Zanimljivo je da su ti stihovi prilično »raspojasani«, na primjer:

Alaj imam medena djevera
Baš brajina mojega švalera.
Došo dika pa se umiljava,
Hoće, da mi srce razgrijava;
Nemoj, nemoj željo primedena,
Srce mi je vatra užežena.

Iznenađuje da se svećenik Lovretić zna rugati i popovima:

Kad kiša šušti
Suvo lišće šušti
A zeleno trepeće,
Malo zvono klepeće,
Udaraju gromovi,
Boga mole popovi,

Da bar neda krupna leda,
Jer će procvast leđa
Popovima od batina
I gvozdenih vila,
Jer se čuje, da se sklate
Svud po selu jatom jate,
Da popove mlate.

Imam blaga na kupove,
Dat ću diku u popove,
Pa kad dika svrši škole,
Onda gledaj lole.

Upitati se je kako je Lovretić takve pjesme uspio objaviti, ali na to pitanje u ovom trenutku nema zadovoljavajućeg odgovora. U svakom slučaju, za Lovretićev je život i rad karakteristična sljedeća rečenica, koju je sam izrekao:

»Kad sam bio sam, mislio sam o narodu, a kad sam s kime razgovarao, govorio sam o narodu. To su bile moje knjige, a ti seljaci bili su moji učitelji.«[19]

19) Citirano prema Z. Lehner, Etnolog Josip Lovretić, Zbornik slavonskih muzeja, sv. 1., 1969., str. 171.

Na samome početku Lovretićeva upraviteljstva pronijela se osječkim njemačkim novinama vijest da biskup Strossmayer namjerava preseliti đakovačku tiskaru u Osijek. Naime, u stoljetnoj borbi slavenstva i germanstva u Osijeku (spomenutoj u prvom dijelu kada sam pisao o Divaldu), slavenstvo se nalazilo krajem stoljeća u defanzivi. Dok su švapske novine »Die Drau« (1868.—1928.) i »Slavonische Presse« (1884. — 1929.) desetljećima nesmetano gospodarile, hrvatskih novina uopće nije bilo. Ipak, osječki Hrvati i Srbi nisu se predavali spremajući opozicione novine. O tome izvještava »Die Drau« od 3. 12. 1891. (ovdje dakako u prijevodu):

»**Hrvatski dnevnik u Osijeku** — 'Pesti Naplo' javlja iz Osijeka da biskup Strossmayer ni izdaleka ne misli na to da rezignira, nego da traži sve mogućnosti da ponovo razvije jednu živahnu političku aktivnost. Postoji namjera da se biskupova štamparija premjesti iz Đakova u Osijek i u ovom gradu da se pokrene jedan hrvatski dnevnik, koji bi zastupao biskupove tendencije. Kroz taj list trebalo bi prije svega, da se suzbije postojeći antagonizam između Hrvata i Srba i da se postigne bratska suradnja između ta dva elementa. I vlada namjerava da od nove godine dozvoli da se u Osijeku pojavi hrvatski dnevnik. To javlja korespodent 'Pesti Naploa'. — Mi mislimo da na sve to moramo primijetiti da korespodent Naploa, koji je odje boravio dva dana i posjetio našu redakciju, posjeduje prilično živahnu fantaziju.«[20]

Usprkos prepotentnosti izraženoj u posljednoj rečenici, pokazalo se da sve to nije bila samo »živahna fantazija«. U broju od 10. prosinca iste su novine donijele i ovu bilješku:

»Više puta najavljivani **opozicioni hrvatski dnevnik u Osijeku** — izgleda da je za dogledno vrijeme konačno pao u vodu. Naime, inicijatori koji su, kako nas obavještavaju, zahtijevali od njegove ekselencije biskupa Strossmayera subvenciju od 4.000 forinti kroz najmanje tri godine, konačno su sa svojim zahtjevom odbijeni od crkvenog poglavara. Da li će možda opozicioni klub moći dati tu malenkost, zasada je još neizvjesno.« (Glas Slavonije, 29.1. 1965.)

Budući da se nije moglo osigurati 4000 forinti, novine nisu pokrenute. Trebalo je čekati novo stoljeće pa da se osnuje (dvije godine prije Strossmayerove smrti) dnevnik »Narodna obrana«. U svakom slučaju, za Đakovo je bila sreća što tiskara nije prenijeta u Osijek jer je mogla nastaviti svoju kulturno-izdavačku djelatnost.

U biskupijskom šematizmu iz godine 1898. susrećemo prvi put nadzornika tiskare (latinski: »Supremus Inspector«). Tu je dužnost obavljao sve do godine 1912. Šimun Čizmarević (Đakovo, 1845.—1912.), profesor na sjemeništu, od 1894. kanonik i rektor sjemeništa (do 1900.). Nakon njegove smrti ostalo je to mjesto prazno (vacat).

Na mjestu upravitelja Lovretića je zamijenio u studenome godine 1902. **Petar Pejakić.**[21]

---

20) Citirano prema Z. Kulundžić, Sukob slavenstva i germanstva u Osijeku u prošlom stoljeću, Glas Slavonije, 28. 1. 1965.

21) Pejaković je rođen u Moroviću 8. kolovoza 1865. Za svećenika je zaređen 1894. Bijaše kapelan u Đakovu, profesor filozofije i latinskog jezika na sjemeništu i od godine 1902. biskupov tajnik. Od 1913. je 49. kanonik sjedinjene biskupije đakovačko-srijemske. Umro je u Đakovu 6. lipnja 1943.

Iz tog perioda najveću pažnju privlači knjiga »Naprednjaci i kršćanska vjera« koju je napisao »jedan svećenik«. Na njoj nije odštampana ni godina izdanja ni mjesto ni tiskara, jedino je rukom dopisano: Đakovo, 1907. U Zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici uvedena je pod signaturom 151.882 i stručnom oznakom 34. Da je knjiga mogla biti tiskana 1907., potvrđuje ovaj citat sa godinom 1906. (str. 2—3.):

»... ali da su oni bezbošci, da su bezvjernici, dušmani crkve i kršćanske vjere, to ćemo evo dokazati iz njihovoga programa, što su ga oni izdali i sastavili u Zagrebu na duhove 1906. godine.«[21a]

Inače je knjiga klerikalni napad na naprednjake, odnosno pokretaše. Isti je autor objavio ranije knjižicu »Pokretaši i svećenici« koju nisam uspio pronaći.

Posljednji upravitelj Biskupijske tiskare prije I. svjetskog rata bijaše **Marinko Lacković.**[22] On je postao upraviteljem početkom 1906. i ostao do godine 1918. U to je vrijeme tiskara modernizirana. Lacković je u Biskupijskoj tiskari objavio godine 1912. knjigu »Dojmovi s istoka«, putopis o hodočašću u Jeruzalem i Egipat. Prije toga objavio ga je u »Glasniku«.

»Među najzanimljivije radnje onoga ljeta (1911. — K. P.) idu **Dojmovi s istoka od Marinka Lackovića,** tada prebendara stolne crkve naše. U rujnu 1910. pohodio je pisac, kao član hrv. slov. hodočašća, Svetu Zemlju, pa je u obliku dnevnika opisao doživljaje na tome putu, duhom i perom poletnim u 15 brojeva našega lista. Opis je odštampan i u posebnoj knjizi, pa je stekao mnogo čitalaca i izvan kruga dijec. lista, i ostat će mu cijena trajna još za kašnja vremena.«[23]

U predgovoru označio je pisac karakter svoje knjige:

»Nije to nit učena rasprava, nit historičko ili geografsko opisivanje Svete Zemlje i kršćanskih svetinja u njoj — ne. To su učinili vještiji od mene... Ovo su tek na papir stavljene misli i čuvstva moje duše — mile uspomene, sličice, impresije s moga hadžiluka.« (str. VII.)

Opisujući samo ono što je vidio i doživio, a opremivši knjigu s desetak fotografija, pisac je napisao nepretenciozan i zanimljiv putopis kao vrijedan prilog našeg poznavanja tih nedovoljno poznatih krajeva prije više od pola stoljeća.

21a) To potvrđuje bilješka u »Vrhbosni« (Sarajevo 1907., br. 5—6., str. 90.) koja je u cijelosti pretiskala tu brošuru: »Ovih dana izašla je pod tim nadpisom brošura. 'Vrhbosna' će ju ovdje svu donieti svojim čitateljem, jer dobro pokazuje na današnjeg neprijatelja Crkve i Hrvatske. — Ur.«

22) Marinko Lacković rođen je 23. listopada 1876. u St. Jankovcima. Gimnaziju pohađa u Vinkovcima, teologiju u Đakovu gdje je zaređen 1900. Bio je kapelan u Mitrovici, od 1903. prebendar, zatim upravitelj tiskare i urednik »Glasnika«. Od godine 1918. župnik je u Nijemcima. Godine 1931. postao je arhiđakon. Pisao je u »Glasniku«, »Vrhbosni«, »Prosvjeti« i »Smotri«. Umro je godine 1955. u Đakovu.

23) M. Pavić, Glasnik biskupije bosanske i srijemske, Glasnik br. 17., 1922., str. 136.

24) Milko Cepelić (1853.—1920.), Strosmayerov tajnik, đakovački župnik i kanonik, bio je etnolog i povjesničar. Osim većeg broja članaka i rasprava, te ove dvije knjige, tiskao je knjige: s M. Pavićem »Josip Juraj Strossmayer« (Zagreb, 1900.—1904.), »Hrvatske narodne pjesme (junačke)« (Đakovo, 1903.), »Za istinu i pravicu« (Rijeka, 1914.) i još neke manje.

Matija Pavić, Biskupijsko sjemenište u Đakovu, 1911., Biskupijska tiskara. Primjer secesijske opreme knjige.

Godine 1911. objavio je značajni đakovački povjesničar Matija Pavić knjigu »Biskupijsko sjemenište u Đakovu«. Knjiga je od prvorazrednog značenja za povijest đakovačkog školstva i kulture. Ova je monografija prvo izlazila nekoliko godina u biskupijskome »Glasniku«.

Za vrijeme I. svjetskog rata Biskupijska tiskara nije tiskala puno knjiga. Osim »Glasnika« spominjem tek dvije Cepelićeve[24] knjige: »Stolna crkva đakovačka« (1915.) i »Đakovačka groblja« (1916.).

Knjiga o katedrali pisana je popularno, za puk, i predstavlja njegov posljednji prilog o ovoj temi, o čemu je pisao često. Druga je knjiga, pisana bez znanstvenih pretenzija, značajan doprinos đakovačkoj povijesti. Cepelić je opisao groblja od Srednjeg vijeka do početka ovoga stoljeća s brojnim podacima o političkoj i kulturnoj prošlosti grada.

Dakako da je u ratnim vremenima vrijednost novca padala i nastala velika skupoća i nestašica, što su osjetile i tiskare:

»**Novi vijenac.** Usljed sveopće skupoće prisiljena je biskupijska tiskara podići cijenu 'Novome Vijencu' na 3 Kr. Nerado to činimo, ali smo prisiljeni, jer su papir i platno za korice do 300% poskupili — a i radne sile u knjigovežnici i tiskari također se mora prema današnjim prilikama skuplje plaćati.« (Glasnik br. 14., 1917., str. 112.)

Stanje se nije promijenilo ni pred kraj rata, godine 1918. (Glasnik br. 19., 1918., str. 154.):

»**Obavijest.** Usljed sveopće skupoće prisiljena je biskupijska tiskara podići cijenu 'Novome Vijencu' na 5 K. Učinjeno je to s razlogom, što su izdaci za papir, uvez i tiskanje silno porasli.«

U isto vrijeme povišena je pretplata na biskupijski »Glasnik«:

»Uvažujući veliku skupoću u naše vrijeme kao i drugih potrepština za štamparski obrt povisuje se zaključkom stvorenim u današnjoj sjednici biskup. stola dosadanja pretplata za 'GLASNIK' od 7 K na 10 K.« (Glasnik br. 24., 1917.)

Razdoblje između dva svjetska rata nije toliko značajno u povijesti Biskupijske tiskare kao ono prije rata; sačuvano je i manje podataka. Smrću Strossmayerovom i nekolicine marljivih suradnika[25] tiskare znatno je opalo kulturno i književno djelovanje tiskare. U ovom periodu nećemo više naći toliko i tako značajnih izdanja.

Ipak je i sada u Biskupijskoj tiskari tiskan veći broj knjiga, više nego u sve tri ostale tiskare zajedno.

Prema »Schematismu« iz godine 1916. (str. 35.) direktor je tiskare Lacković a inspektor Mijat Senc (njegovu biografiju v. u bilješci 16) Lackovića je zamijenio Matija Pavić,[26] povjesničar (»Schematismus«,

25) Strossmayer je umro 1905., Grgo Martić iste godine, Miiko Cepelić 1920., Matija Pavić 1929. (ali nakon godine 1911. nije objavio ni jednu knjigu) a Josip Lovretić, iako je još dugo poživio, prestao je objavljivati i povukao se.

26) Matija Pavić je rođen u Đakovu 31. 1. 1859. Sjemenište je pohađao u Đakovu i Beču. Zaređen godine 1882. Profesor na đakovačkom sjemeništu (1883.—1895.) i župnik u Semeljcima kraj Đakova (1895.—1911.). Godine 1911. imenovan kanonikom, 1920. generalnim vikarom a 1921. veliki prepošt. Umro je u Đakovu 25. 11. 1929. Značajan je povjesničar đakovačke biskupije te je prozvan »historikom dijeceze«. Tiskao knjige »Arijanstvo u Panoniji srijemskoj« (Đakovo, 1891.), »Josip Juraj Strossmayer« (s M. Cepelićem; Zagreb, 1900.—1904.), »Oprostna besjeda« (Đakovo, 1905.) u povodu Strossmayerove smrti i »Biskupijsko sjemenište u Đakovu« (Đakovo, 1911.). Objavio je i veći broj rasprava i članaka iz crkvene povijesti i povijesti književnosti (uglavnom u »Glasniku«).

1921., str. 34.). Nakon njega upraviteljem je postao Josip Sokol[27] dok je Senc i dalje inspektor (»Schematismus«, 1924., str. 15.). Godine 1925. novim je upraviteljem Fabijan Puhl[28] a Sokol je inspektor (»Schematismus«, 1928., str. 35.). Upravljao je tiskarom od 22. 8. 1925. do 1. 9. 1929. Zamijenio ga je Ivan Sečkar[29]. Posljednjim međuratnim upraviteljem bijaše Rudolf Schütz.[30] On je na to mjesto imenovan sredinom godine 1937.

»Dugogodišnji upravitelj biskupijske tiskare Ivan Sečkar razriješen je ove dužnosti, pa je na njegovo mjesto imenovan za upravitelja tiskare profesor bogoslovije dr. Rudolf Schütz.« (Hrvatska Đakovština, br. 25. od 31. 7. 1937.).

U međuratnom razdoblju objavljeno je u Biskupijskoj tiskari osamdesetak knjiga. Značajnije su Spiletkove knjige »Strossmayer i pape« (1934.) i »Strossmayerovo dopisivanje sa srijemskim velikim županom g. 1865.« ('935.), »Povijest župe i mjesta Morović« Emerika Gašića (1936.) »Kanonsko pravo« I. knjiga, Ivana Rogića (1939.) i druge.

Štampano je i nekoliko novina. Predratni je još »Glasnik biskupije bosanske i srijemske« koji je izlazio do kraja II. svjetskog rata. Najviše je političkih i stranačkih glasila: »Sloga«, glasilo Hrvatske zajednice (3. 8. 1919. — 31. 12. 1920.), »Đakovačke pučke novine«, glasilo Hrvatske pučke stranke (10. 4. 1920. — 29. 12. 1923.), »Narodna obrana«, nastavak prethodnih novina (5. 1. 1923. do rata, od godine 1935. »Hrvaska obrana«), Pridodati je i rusinski tjednik »Ruske novine« (od

---

27) Josip Sokol rodio se 30. siječnja 1887. u Varaždinu. Pučku školu i gimnaziju završio je u rodnom gradu a bogosloviju je polazio u Đakovu (1906.—1910.) gdje je zaređen. Službovao je u Otoku, Cerni i Vinkovcima. Godine 1925. je biskupov tajnik. Kanonikom je postao godine 1926. Kasnije je imenovan generalnim vikarom i velikim prepoštom. Umro je u Đakovu 27. kolovoza 1976.

28) Fabijan Puhl je rođen 9. siječnja 1894. u Gorjanima kod Đakova. Gimnaziju je polazio u Osijeku (1906.—1913.), osmi razred u Đakovu. Maturirao je u Osijeku godine 1914. Bogosloviju studira u Đakovu (1914. do 1918.). Službovao je kao kapelan i župnik u slavonskim i srijemskim selima (Nijemci, Erdevik, Karlovci, Đakovo, Vrbica, Piškorevci, Retkovci). Umro je u Vinkovcima 3. svibnja 1961.

29) Ivan Sečkar je rođen u Rajevom Selu kraj Županje 9. kolovoza 1892. Gimnaziju je polazio u Sarajevu, Vinkovcima i Osijeku gdje je maturirao godine 1911. Bogosloviju je studirao u Budimpešti (1911.—1915.), svećenik u Đakovu 1915. Ponovno je studirao u Beču 1917.—1918. Bio je kapelan u Babinoj Gredi, Rumi i Starim Jankovcima. Godine 1919. imenovan za prebendara a 1930. za kanonika. Uređivao »Đakovačke pučke novine« (1922.—1923.), glasilo Hrvatske pučke stranke. Surađivao u »Hrvatskoj obrani«, Osijek, zagrebačkoj »Hvatskoj straži« i drugdje. Predavao kao profesor na đakovačkom sjemeništu od 1944. do 1962. Umro je u Đakovu 1. travnja 1962.

30) Rudolf Schütz rodio se u Budimpešti 17. veljače 1907. Kao dijete preselio je u Osijek gdje je završio osnovnu školu i šest razreda gimnazije. Posljednja dva razreda i maturu položio u Zagrebu. Teologiju je studirao u Strassbourgu u Francuskoj. Tu je doktorirao iz teologije. Završio je studij u Institutu biblijskih znanosti u Rimu. Godine 1933. imenovan profesorom na bogosloviji u Đakovu. Objavljivao u mnogim vjerskim listovima. Doktorsku dizertaciju pod naslovom »Les idees eschatologiques du livre de la Sagesse« tiskao godine 1935. u Osijeku. Umro je u Đakovu 6. kolovoza 1960.

1931.) i mjesečnik »Rúdne slovo« (od 1933.) koje je uređivao Mihajlo Firak, grkokatolički župnik u Piškorevcima kraj Đakova.[31]

Ipak, župnici nisu uvijek koristili tiskaru za svoje kancelarijske i službene tiskanice. Zbog toga je biskup Akšamović u okružnici (br. 312., 1934.) odredio da se sve službene tiskanice moraju tiskati u Biskupijskoj tiskari:

»Zapaženo je, da se u župskim uredima služe dušobrižnici u svome uredovanju protupropisnim tiskanicama raznog oblika i rubrika, dapače se izdavaju matični izvaci na običnom olovkom rubriciranom papiru ili bez toga, dok si drugi dušobrižnici sami prave nacrte za pojedine tiskanice i naručuju ih u raznm tiskarama.

Da se ova nekorektnost ukloni i uvede u tom predmetu jednoličnost u čitavoj Biskupiji i Apost. administraturi, određujem:

Matični izvaci imadu se uvijek u svakom uredovanju izvaditi na propisnim tiskanicama.

Sve propisane službene tiskanice (matice, parice, blag. dnevnici, urudžbeni zapisnici, knjige navještaja, matični izvaci, školski izvještaji, zakladni listovi itd.), kojima se služe župski uredi, imadu se u buduće naručivati samo iz Biskupijske tiskare u Đakovu.« (Glasnik, br. 4., 1934., str. 26.)

Krajem godine 1938. pokrenule su novine »Hrvatska obrana« »Knjižicu Hrvatske obrane« u kojoj su objavljeni romani katoličke tendencije. Ti su romani izlazili ranije u novinama a sada su pretiskani u knjige u Biskupijskoj tiskari. Ukupno je tiskano pet romana. Godine 1938. izašao je jedan, »Mali pjevač« Dolores Vieser.

»Ovom smo knjigom pokrenuli knjižnicu 'Hrvatske Obrane'. Uvjereni smo, da će se tako više proširiti utjecaj našega lista u hrvatskom narodu. U posljednje četiri godine donijela je 'Hrvatska Obrana' pet velikih romana u brižljivo dotjeranom hrvatskom prijevodu... S više su nas strana zamolili, da i prijašnje romane izdamo u posebnoj knjizi.« (Hrvatska obrana, br. 51., 1938.)

Iduće godine tiskan je roman Renea Bazina »Magnifikat« (»doštampano na strojevima Biskupijske tiskare u Đakovu dne 11. listopada 1939.«) a početkom godine 1940. još dva: »Gradimo novu kuću« Josipa Vrane i Weiserov »Tajni savez«. Pod naslovom »Naši romani« list je objavio ovu bilješku (br. 9. od 10. 3. 1940.):

»Ovom prilikom napominjemo, da je naša knjižnica romana, koju smo pokrenuli prije dvije godine, naišla na najljepši prijem ne samo u krugu naših čitatelja, nego i daleko izvan toga kruga. U pripremi imamo već cijeli niz vrlo lijepih i vrijednih knjiga, koje će biti dostojni nastavak već izdanih naših romana.«

Dalje se nabrajaju romani koji su do sada tiskani, pa se napominje kako je prvi, »Mali pjevač«, rasprodan. U studenome 1940. objelodanjena je i peta knjiga, »Sestra Beata« Hermana Skolastera. To je posljednja knjiga ove knjižnice; »cijeli niz vrlo lijepih i vrijednih knjiga« nije tiskan zbog svjetskog rata i knjižnica je prestala postojati.

---

31) K. Pavić, Đakovačko novinstvo 1918.—1928., revija Đakovački vezovi 1981. i K. Pavić, Đakovačko novinstvo 1929.—1941., revija Đakovački vezovi 1984.

U Đakovu se tada vjerovalo da je Biskupijska tiskara najstarija u Hrvatskoj izvan Zagreba. To mišljenje izrazila je godine 1940. »Hrvatska obrana« (br. 44. od 17. studenog):

»Najstarija tiskara u provinciji je Biskupijska tiskara u Đakovu, koja je osnovana g. 1864. U Zagrebu je najstarija tiskara Albrechta C. osnovana g. 1851.«[32]

Ni jedan podatak u ovoj bilješci nije točan. Nije jasno odakle ta godina kada i u tada cijenjenoj knjizi M. Pavića i M. Cepelića o biskupu Strossmayeru stoji ispravan datum. Uopće je ta bilješka dokaz potcjenjivanja povijesti hrvatskog tiskarstva, prisutno do novijega vremena.

Biskupijska tiskara najstarija je đakovačka tiskara i jedan od najznačajnijih izdavača u Slavoniji prije II. svjetskog rata. Ovdje se tiskaju knjige biskupa Strossmayera, Grge Martića, Martina Nedića, Ilije Okrugića, Nikole Tordinca, I. A. Brlića, Josipa Lovretića, Matije Pavića, Milka Cepelića i drugih pisaca. Po tome je ona značajna u povijesti hrvatskog tiskarstva, ali je spomena vrijedna i za povijest hrvatske književnosti.

32) Ista godina zabilježena je čak i u »Spomen-knjizi o djelovanju tipografske odnosno grafičke organizacije« (Zagreb, 1940.). Vjerojatno su odavde đakovačke novine preuzele podatak.

BRUCKOVA TISKARA

Nakon petnaestogodišnjeg postojanja Biskupijske tiskare **osniva se u Đakovu godine 1895. druga tiskara.** Njezin je vlasnik Makso Bruck — tiskar o kojemu postoji malo podataka. Sve što se o njemu zna, saznajemo iz knjiga koje je štampao i iz polemika koje je vodio.

Sama godina osnivanja Bruckove tiskare nije potvrđena neosporn im dokazima, nego je utvrđena drugim, posrednim putem. Te, 1895. godine štampana je prva do sada poznata knjiga iz Bruckove tiskare. To je »Izvješće o nižoj đačkoj i šegrtskoj školi«.[33] U izvještaju iz godine 1897. (koji je također tiskan kod Brucka) nalazi se i popis naučnika koji su učili tiskarski ili slagarski obrt. Prema tome popisu po prvi je put škol. godine 1896/7. Bruck uzeo u tiskaru jednoga tiskarskog šegrta 2. razreda i jednoga slagarskog šegrta 3. razreda.

Nije poznato kada je Bruck rođen te gdje je i kada umro. Njegov otac Hinko Bruck (1836.—1919.), pokopan na đakovačkom Židovskom groblju, imao je u Đakovu trgovinu odijela. U Horvatovoj »Spomenici hrvatskog pjevačkog društva 'Sklad' — 'Preradović' u Đakovu 1863. — 1939.« (Đakovo, 1939.) H. Bruck spominje se prvi put godine 1872. kao podupirajući član (tada još »Sklada«). Od tada pa sve do godine 1886. (kada je društvo zabranjeno) on je redovan član. Godine 1912. vodio je još trgovinu jer je u listu »Đakovština« oglasio kako treba dvojicu naučnika.

Svi oni koji su poznavali Maksa Brucka između dva rata, sjećaju ga se kao stara čovjeka. Prvi se put spominje u Đakovu, koliko sam uspio ustanoviti, godine 1895. kao član »Preradovića« — što je još jedan dokaz za 1895. kao godinu osnivanja njegove tiskare. Od te je godine redovan član a neko vrijeme bijaše i odbornikom. Kao član salonskog orkestra nastupao je na društvenim koncertima; poznato je da

33) U raspravi »Đakovačke tiskare prije I. svjetskog rata« (Đakovo i njegova okolica, sv. 1., str. 121.—2.) smatrao sam da je tiskara osnovana 1896. Prof. Malbaša utvrdila je pravu godinu: »Ne znamo točno kada je proradila tiskara Maksa Brucka. Postoji mišljenje da je to bilo već 1889. ili 1890. no sigurno je evidentirana 1895. godine na jednom školskom izvještaju.« (»Povijest tiskarstva u Slavoniji«, str. 100.). Kasnijim istraživanjima u Hrvatskom školskom muzeju u Zagrebu pronašao sam taj školski izvještaj.

je 30. listopada 1898. orkestar svirao uvertiru opere »Seviljski brijač« a 4. travnja 1904. svirali su Mendelsohnove skladbe (M. Horvat, Spomenica, str. 104., 131. i 154.). Posljednji put spominje se godine 1906., iako je vjerojatno i dalje ostao u društvu.

Da bismo ustanovili približnu godinu Bruckova rođenja, poslužimo se sljedećim usporedbama:

Prvi svjetovni osječki tiskar I. M. Divald rođen je 1743. Tiskaru je pokrenuo 1775. a prije toga je godinu i pol faktor u jednoj budimskoj tiskari. To znači da je sa 32 godine osnovao vlastitu tiskaru. Požeški tiskar Miroslav Kraljević bio je star 39 godina kada je osnovao tiskaru. Vukovarski štampar Franjo Kiefer utemeljio je tiskaru 1860. a umro je u 46. godini 1891.; dakle on je tiskaru osnova u 35. godini. Slično je i sa zagrebačkim tiskarima (Župan 24 godine, Hartman 46, Kugli 30 godina) te dvojicom đakovačkih štampara (Kraljević 34 godine i Brandeker 24). Iz ovih podataka uočljivo je da su štampari osnivali svoja poduzeća uglavnom između tridesete i četrdesete godine života. Ako tu spoznaju primjenimo na đakovačkog štampara, proizlazi da je Bruck rođen između 1855. i 1865.

Kao što nije poznato kada je Bruck rođen, ne zna se ni kada je umro. Od starijih Đakovčana čuo sam dvije verzije od kojih ni jedna nije dokazana. Ovdje ih donosim s ciljem da posluže kao orijentacija u daljim proučavanjima. Prema prvoj verziji, on se uspio pravovremeno skloniti u Švicarsku, gdje je živio njegov brat, i tu je uskoro umro. Prema drugoj, Bruck je kao Židov poginuo za vrijeme II. svjetskog rata. Neosporno je sljedeće: Bruck je godine 1937. prodao tiskaru Kraljeviću i Bradekeru. Posljednji put spominje se godine 1940. U novinama »Hrvatska obrana« (br. 21. od 2. 6. 1940.) dao je oglas da prodaje »umjetnički vrijedne uljene, pastelne i akvarelne slike«. Petnaestak brojeva kasnije u istom listu objavio je i ovu obavijest (prvi put u 34. broju i u nekoliko idućih):

»Prodaje se kompletna blagavaona, kompletna spavaća soba i ostali namještaj. Knjižara Bruck, Đakovo.«

U istim brojevima novina nalazi se i oglas o iznajmljivanju trosobnoga stana u kući Jakoba Brucka, tiskareva brata.

Ovi podaci mogli bi poduprijeti prvu verziju: da je on, predosjećajući da bi se svjetski rat mogao proširiti u Jugoslaviju, što se nepunu godinu kasnije i dogodilo, prodao svoje stvari (a također i brat) i odselio u neutralnu Švicarsku. U svakom slučaju bijaše Bruck već veoma star i, bez obzira što se pokaže istinitim, umro je ili je ubijen u vrijeme II. svjetskog rata.[34]

Bruckova se tiskara nalazila u ulici Franje Josipa, nekadašnji Veliki sokak. Godine 1863. kuća je pripadala Milku Pinteroviću. Kasnije ju je kupio ljekarnik Karlo Tranger koji je okućnicu prepolovio. Južni dio, koji je zadržao za sebe, kupio je poslije ljekarnik Hugo Fucks. Sjeverni dio prodao je trgovcu Adolfu Dolenčiću. Dolenčićev posjed ku-

34) Sva moja nastojanja da pronađem bilo kakav podatak ili fotografiju, ostala su bez uspjeha. O Brucku nikakvih podataka nema ni Savez jevrejskih opština Jugoslavije iz Beograda, o čemu su me obavijestili pismom od 18. 3. 1975.

Zgrada u kojoj se nalazila Bruckova tiskara. Razglednica iz 1928.

pio je Bruck.[35] On je uredio malu knjižaru u kojoj je prodavao knjige, tiskanice i školske potrepštine, a tiskaru je smjestio u dvorište. Sada se ovdje nalazi prodavaonica »Peko« (ulica Maršala Tita 24.).

Danas je sačuvan dio Bruckove korespodencije iz koje srećom saznajemo odakle je u početku nabavljao potreban materijal za tiskaru i knjižaru (papir, kancelarijski papir, dopisnice i sl.). Ivan Germovšek iz Đakova pojeduje 12 dopisa austrijskih, njemačkih i madžarskih tvornica iz godine 1900. i 1901. Tako je Max Bruck iz Diakovara (u jednom se dopisu taj Diakovar nalazi u Ugarskoj) kupovao kod stranih tvornica, iako u Zagrebu postoji od listopada 1895. jedna tvornica papira. Kasnije je i sam Bruck štampao dopisnice i razglednice s đakovačkim motivima — Muzej Đakovštine posjeduje veći broj takvih razglednica.

Kakve je knijge objavljivao Bruck? Ukratko rečeno: najveći dio knjiga bijahu šund-romani. Na taj način Bruck je gušio kvalitetnu domaću knjigu a štitio i širio bezvredno, uglavnom prevedeno štivo. Tu je činjenicu uočio godine 1906. i A. G. Matoš u putopisu »Od Zagreba do Beograda«:

»I knjižara, jedina đakovačka knjižara, je u hebrejskim rukama. Knjižar g. Maks Bruck, koji, kako čujem, ni danas još ne umije pisati hrvatski, veliki 'protekcionskind' prošle uprave, kojoj lifrovaše materijal za urede, gazda Makso Bruck izdaje na veliko grozne funtromane, smetajući širenju zdrave i prave hrvatske literature. I kod nas još ima bezazlenjaka koji tvrde da se u Hrvatskoj ne da živjeti od književnosti!

35) M. Marković, Đakovo i Đakovština, Zbornik Đakovštine I., Zagreb 1976., str. 228—9.

Evo i gospodin Max Bruck živi od nje i da nije tako, gospodin Max Bruck bi se iselio iz đakovačke pitomine.« (Sabrana djela, sv. XI., Zagreb 1973., str. 154.)

Veliku produkciju započeo je Bruck godine 1904. Te je godine tiskao u dva dijela kilometarski pučki roman »Nevina u ludnici« na preko 2400 stranica. Iduće dvije godine objavio je novi roman »Feodora,

nesretna velika kneginja ruska«, također na skoro 2300 stranica u dvije knjige. Ti su romani izlazili u svescima, u svakoj knjizi bilo je uvezano 50 svezaka.

Nakon toga izdavao je »zbirku tajinstvenih pripovijesti«. Od te zbirke poznate su tri pripovijetke uvezane u jednu knjigu. To su »Tajanstvena dvorska komora« (str. 97), »Ljutajuća ruka« (str. 108) i »Sveto Andrijevska noć« (str. 80). Na kraju druge pripovijetke odštampao je Bruck i reklamu za ta izdanja:

»Zbirka tajinstvenih pripovijesti. Preporučam ovu osobito interesantnu zbirku svakomu ljubitelju sablastnih i duhovskih pripovijedaka. Cijena je po svezku KR 1. — Potanki popis badava i franko.«

Osim ovih, »mojom nakladom izašle su slijedeće knjige«: A. Zavorović, Nihilista; Nevina u ludnici; Z. Pužar, Cvjeta Brestovska; Feodora i Josip Žerav, Čovjek od rođenja do smrti.

O tajanstvenim pripovijestima nema se što reći, osim da nisu poznate godine izdanja, ali nam pomažu druge reklamirane knjige. Zavorovićev »Nihilista« objavljen je godine 1904., »Nevina u ludnici« iste godine a »Fedora« 1905. i 1906. Prema tome, 1906. ili godinu — dvije poslije izašle su i »Tajinstvene pripovijesti«.

Godine 1911. Bruck je počeo izdavati čitavu seriju knjižica koje je nazvao imenom »Rat«. Podatke o toj seriji zabilježio je Bruck na koricama 2. sveska »velikoga junačkog romana« »Stanislav Jarožinski«. Reklamirajući to svoje izdanje, on je naveo kako su do sada izašle 24 knjižice. Od njih je poznata samo druga, »Burski uhoda«, koja je štampana godine 1911. na 32. stranice. Budući da je popis objavljen u knjizi iz godine 1913., proizlazi da je čitava serija izlazila između tih godina. Serija je vjerojatno nastavljena novim knjigama jer i popis završava sa »nastavit će se«, ali o tome nema nikakvih podataka. Prijevod je loš (npr. »Jurišanje Sebastopola«!).

Dok je ta serija još izlazila, pokrenuo je poduzetni đakovački nakladnik novu seriju knjižica. Iskoristivši oduševljenje zbog pobjede Srbije i saveznika nad Turcima u balkanskom ratu, Makso je Bruck štampao knjižice pod zajedničkim naslovom »Balkanske pripovijesti«. Na posljednjoj stranici druge knjižice, koja se zove »Pod turskim jarmom«, nalazi se ovaj propagandni tekst:

»Još nam grozne scene **Balkanskoga rata i junački bojevi** saveznih država pred očima lebde, i već smo kadri čitav niz pripovijedaka iz balkanskoga rata objelodaniti. Počinjemo prvim sveskom, pod naslovom SKADARSKA UHODA, pripovijetkom, koja se ističe izvanredno **zanimljivim sadržajem i vjernim opisom ratnih događaja na crnogorskom području.**

Sve ove pripovijetke osobito su dobro pisane i napunit će veseljem svakog čitaoca, koji je simpatijom pratio pobjede naše junačke braće na Balkanu.

Ove se 'BALKANSKE PRIPOVIJESTI' dobivaju uz cijenu od 30 **filira** po svesku u svim knjižarama naše domovine kao i u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, ili kod **nakladne knjigostiskare** MAKSA BRUCKA U ĐAKOVU.«

»Koliko je poznato, pod tim zajedničkim naslovom izašle su 3 knjižice: »Skadarski uhoda«, »Pod turskim jarmom« i »Kazna kukavice«.

Osim toga, Bruck je pokrenuo »Novu kriminalnu biblioteku« od koje se sačuvala knjižica H. Bütntera »Tajna crvene kuće«. Na njoj nije označena godina, ali je sigurno izašla prije I. svjetskog rata. Ta kriminalna biblioteka »donosi niz svezaka« u kojima su opisani »doživljaji glasovitoga amerikanskoga detektiva Pinkertona koji je pod imenom 'Pinkerton, kralj detektiva' poznat čitavom svijetu«. Pinkertonovi su doživljaji »u formi pripovjetke na tako **interesantan način** obrađeni, da je **upravo nemoguće odložiti knjigu, dok je čovjek ne dočita do kraja**«. A zbog niske cijene »zbilja ne bi smjelo nikoga biti, koji bi propustio ovu priliku, a da se ne upozna sa doživljajima nenadkriljivoga detektiva Pinkertona«. Svakih 14 dana izlazi jedna brošura.

»Za sada — završava reklama, objavljena na 4. str. korica »Tajne crvene kuće« — izaći će slijedeće sveske:

Svezak I. Crni dijamant;
Svezak II. Zagonetka dvorca Burges;
Svezak III. Zelena gospoda;
Svezak IV. Tajna crvene kuće;
Sveza V. Pašteta detektiva Pinkertona.

Nije, međutim, Bruck izdavao sam šund — literaturu, nego je tiskao tu i tamo i vrednija djela. Veću pažnju privlači do sada slabo poznata knjižica o Luki Botiću. To je »Kita spomenaka na grob Luke Botića na Sve svete 1908. izdao Odbor za podignuće nagrobnoga spomenika pjesnikova. Uredio prof. dr. Svetozar Ritig« — s Botićevom slikom (po jedan primjerak u ostavštini pok. dr. Horvata u Vrpolju i autora ove knjige). Knjižica je izdana prigodom uređenja pjesnikova groba godine 1908. Osim obaveznih (loših) pjesama o Botiću, sadrži i članke poznatih đakovačkih kulturnih radnika: Milke Cepelića (»Crtice iz života Luke Botića«, str. 7—13.; »Grob Luke Botića«, str. 30—33.), Matije Pavića »Za Boga i narod«, str. 19—22.) i Svetozara Rittiga (»Luka Botić u hrvatskoj knjizi«, str. 26—29.).[36]

Godine 1910. približila se Zemlji ponovno Halleyeva kometa koja je izazvala veliku uznemirenost u svijetu. Proširilo se uvjerenje da će te godine, upravo 18. svibnja kada bude najbliža, svijet propasti.

Eengleski astronom Edmond Halley (1656.—1742.) dokazao je da se jedna kometa, koja je kasnije prozvana po njemu, vraća svakih 75 godina. Posljednji put kometa je promatrana u svibnju 1910. Njezina je pojava izazvala strah jer se smatralo da će se Zemlja sudariti s njom i propasti. Tako je npr. u Zagrebu 16. svibnja učitelj Ivan Tomašić održao javno pučko predavanje »Hoće li 18. o. mj. propasti svijet« u Hrvat-

36) Knjižicu spominje J. Ravlić u raspravi »Luka Botić u Zadru«, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 1., Zagreb 1954. u bilješkama br. 4. i 5., str. 252. Đakovačke novine pisale su češće o Botiću. Najznačajniji su članci: »Poziv odbora za podignuće spomenika L. Botića« (Glasnik 22., 1885.), »50-godišnjica Botićeve 'Bijedne Mare'« (Đakovština 5., 1911.), »Podignuće spomenika na grobu hrvatskog pjesnika Luke Botića« (Hrvatske pučke novine 21., 1908.), »Razlaz odbora za Botićev spomenik« (Hrvatske pučke novine 46., 1909.), »Luka Botić« (Đakovačke hrvatske pučke novine 15., 1914., 1—2.), »Grob Luke Botića« (Narodna obrana 26. i 29., 1930.).

skom društvu za unapređenje uzgoja. Zagrebački list »Obzor« donio je u broju od 15. 5. ovu vijest: »Jučer ujutro se vidio iz Zagreba Halleyev komet, koji sjaji već puno slabijim svjetlom. . .«.

Taj je strah iskoristio đakovački tiskar Makso Bruck te je u prvoj polovici godine 1910. štampao (a možda i napisao) knjižicu »Propast svijeta 18. svibnja 1910. od Halleyeve repatice«. Knjižica ima 15 stranica a ilustrirana je sa četiri slike.

Bruck smatra kako »uslied približavanja Halleyevog kometa ide naša zemlja ove godine u susret jednom takvom opasnom ekscesu« (str. 10.). Nakon toga raspreda o mogućim posljedicama te knjižicu završava strašnim upozorenjem:

»Nadajmo se, međutim, da se ova proricanja i nagađanja ne će u istinu ispuniti, i da će Halleyev komet 18. svibnja 1910. bez težih posljedica pokraj nas proći. **Ali opasnost je ipak velika, mogućnost propasti svijeta ove je godine tako dana kao nikada još do sada.** Nemoćan borit će se čovjek proti njoj, nesposoban da katastrofu obustavi, ili da na njoj samo što neznatnijega promijeni — bit će nemoćno dijete u odlučujućem času, — čovjek, ponosni vladaoc na zemlji.« (str. 15.)

Svijet ipak nije propao, ali je Makso Bruck na tome strahu dobro zaradio. Đakovačke »Hrvatske pučke novine« dobro su ga, naravno, ismijale. U broju 55. od 1. 5. 1910. one su pisale:

»**Repatica i zaglupljivanje naroda.** Naš knjižar Makso Bruck izdao je knjižicu pod naslovom 'Propast svijeta'. U njoj se pripovijedaju svakojake grozote, koje su skroz na skroz lažne. Svaka knjiga treba, da bude poučna, pa ma bila i za zabavu napisana, no ovo je napisano samo, da si Makso Bruck natrpa džepove filirima priprostog naroda, koji će ju kupovati. Pametan nitko neće knjigu niti u ruke uzeti!

Upozorujemo naše čitaoce, da onoga, koji bi mu nudio na prodaju rečenu knjižicu, protjera, a i gospodin Bruck bi mogao već jednom prestati izdavanjem raznih zaglupljivajućih knjiga. Toliko za sada. Kašnje ćemo se bude li potrebno, ovijem novijem njegovim izdanjem malo pobliže zabaviti, da ih prikažemo u pravom svjetlu.«

Kada je »opasnost« već prošla, novine su ponovno pisale o knjižici:

»**Repatica i varalice.** Eto prođoše kobni dani 18. i 19. svibanj i svijet ostade čitav i cijel usprkos uvjeravanju našeg knjižara Brucka, da će svijet propasti. Što ga briga, on je zaslužio svoje, pa se sada može smijati lakovjernim — Hrvatima.«

Na to je slagar dodao svoju opasku:

»Što se je dogodilo sa Bruckom? Svijet fala Bogu nije propao, ali jedino se vidi na Makslu trag od repače.«

U istom tonu pisao je o knjižici »Novi sisački glas« (br. 17. od 24. 4. 1910.) u članku »Repatica i zaglupljivanje neukog naroda«:

»Povodom približavanja Halleyeve repatice izdao je đakovački knjigotiskar Bruck knjižicu pod naslovom **'Propast svijeta'**, koja je načičkana svim mogućim primjerima, kako će svijet propasti, tako da se neukim ljudima kose ježe od užasa, kada tu knjižicu uščitaju. Stoga preporučamo, da izobraženi ljudi odvraćaju narod od kupovanja te knjižice, koju je taj Bruck izdao, samo da gšeft pravi, jer čim je nešto strašnijeg tim narod rađe kupuje, na štetu svog džepa i duševnog mira.«[37]

U travnju i svibnju godine 1912. boravio je Bruck u Americi na poslovnom putovanju. Za to vrijeme uređivao je novine »Đakovština« Stjepan Tomić (v. »Đakovština«, br. 47.). Nakon povratka preuzeo je on ponovno uređivanje lista, naznačivši to ovom bilješkom:

»Izdavatelj našega lista, gosp. Makso Bruck vratio se prije nekoliko dana sa svoga poslovnoga putovanja po Americi, te opet potpisuje 'Đakovštinu' kao odgovorni urednik.« (br. 62. od 2. 6. 1912.)

Kakve je poslovne veze uspostavio đakovački tiskar u SAD, nije poznato. Od te đakovačko-njujorške suradnje sačuvao se samo »veliki junački roman« »Stanislav Jarožinski«, ali je i on nepotpun (samo 9 svezaka). Na koricama romana zabilježeni su ovi podaci: »Nakladna knjižara Makso Bruck, Đakovo i New York. Copyright in U.S.A. 1913. by Makso Bruck, Đakovo. Pretisak zabranjen. — Pravo prijevoda na sve jezike pridržano.«

Je li Makso Bruck štampao roman u suradnji s kojom tiskarom iz New Yorka ili je sam osnovao nakladnu knjižaru u američkom gradu, nije moguće zaključiti iz poznatih podataka. Da bih razriješio to pitanje, pisao sam 28. siječnja 1977. velikim američkim knjižnicama da mi jave postoje li bilo kakvi podaci o Brucku ili o knjizi. Prvi je odgovor (14. veljače iste godine) stigao iz Columbia University Libraries iz New Yorka u kojemu obavještavaju da o Brucku i knjizi nema nikakvih podataka. Isti je odgovor i iz The New York public Library (25. ožujka) i The Library of Congress iz Washingtona (15. travnja; najveća knjižnica SAD; kapacitet 17 milijuna svezaka). Prema tome, sva ta nastojanja nisu dala nikakva rezultata tako da ne znamo o mogućoj Bruckovoj tiskari u New Yorku ništa. Postoji mišljenje da je to njegov propagandni, reklamni trik koji nitko i tako ne bi u ono vrijeme kontrolirao.

Osim tih ev. poslovnih veza u New Yorku, koje se nisu mogle dokazati, uspostavio je đakovački tiskar i veze s Bosanskim Šamcem. U Muzeju Đakovštine čuva se jedan formular na kojemu piše u lijevom gornjem kutu:

Nakladna knjižara
Makso Bruck
Đakovo — Bos. Šamac

U gornjem desnom kutu: Đakovo, ———— 191— (mjesto za datum).

Iz ovoga možemo ustanoviti samo desetljeće osnivanja, djelatnost nakladne knjižare u Bosanskom Šamcu nije poznata.

Putovanje u SAD omogućilo je Brucku da tiska još jednu knjigu koja nam je poznata samo po naslovu. To je brošura o havariji broda Titanic: »Katastrofa broda 'Titanic'«.

Britanski prekooceanski brod Titanic potonuo je u noći 14. na 15. travnja 1912. na svojemu prvom putovanju iz Southamptona u New York. Tom prigodom poginulo je 1513 putnika i članova posade a brod

37) Tome purgerskom mentalitetu narugao se A. G. Matoš u sonetu »Kometi« ispod kojega je napisao tragični datum (Sabrana djela, sv. V., str. 64.). Četvrt stoljeća kasnije i Tin Ujević je objavio pjesmu »Zebnja promenade na dolasku kometa (19. svibnja 1910.)« (Sabrana djela, sv. III., str. 326—7.).

Otisak klišea za knjigu »Katastrofa Titanica«, 1912.

je nestao u morskim dubinama. Bijaše najveći i najluksuzniji brod svojega vremena i smatran je nepotopivim a potonuo je za tri sata. Titanikova propast jedna je od najvećih katastrofa u povijesti pomorstva.

Kada je za to saznao, Maksu je Brucku, koji se baš tada nalazio u SAD, »uspjelo uputiti se u sve pojedinosti ove neizmjerne nesreće«, pa je ujedno »pribavio oveći broj ilustracija«. Osim toga, »bijaše i u pratnji jednog amerikanskog novinara pisutan, kad je brod 'Karpathia' dopremio preživjele brodolomce u New-Yoršku luku« (Đakovština, br. 56. od 12. 5. 1912.).

Naravno, Bruck je odmah iskoristio priliku i napisao (ili preveo?) brošuru te nisu prošla ni tri mjeseca a već su izašla tri sveska. Poglavlja u brošuri bijahu ova: »Sudar sa ledenim brijegom — Smetnja na brodu — Ugasnuće svijetla — Spašavanje na čamcima — Borba za mjesta — Junaštvo i kukavština — Pucanje iz revolvera — Smrt kapetana i još stotinu drugih pojedinosti ove pomorske vožnje — povodom zbivše se katastrofe« (Đakovština, br. 56.). Dva mjeseca kasnije objavljena je u »Đakovštini« (br. 71. od 28. srpnja 1912.) ova bilješka:

»'Katastrofa Titanica'. Od ovoga vrlo zanimivoga djela, koje nam u živim bojama pokazuje sve strahote najvećeg dosad brodoloma, izašla su u nakladi knjižare Makse Brucka u Đakovu već tri sveska. Svaki je svezak bogato i sjajnim slikama ilustrovan, te stoji 20 filira.

Ovo se djelo dobiva u svakoj hrvatskoj knjižari, te se obzirom na sadržaj i lijepu opremu svakomu najtoplije preporučuje.«

U Muzeju Đakovštine sačuvane su dvije fotografije prema kojima su napravljeni klišeji za ilustracije.[38]

U Bruckovoj tiskari tiskane su dvoje novine. Godine 1902. objavljena su dva broja lista »Naše doba«. Novine nisu sačuvane pa ih nema ni Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Bijahu madžaronsko glasilo.

»Netko se našalio i rekao, da se pod tim imenom 'Naše Doba' razumije 'madžarsko doba', no pošto u Đakovu imade mnogo oporbenjaka, naravski da ta smotra nije mogla uzdržati se i urednik, kolega naš, učitelj Bifl bude sa uredništva suspendiran i za kaznu, što list nije dobro uređivao premješten iz Đakova u Satnicu. 'Naše Doba' prvobitno se brinulo i zanimalo za gospodarske i trgovačke interese trga Đakova i Đakovštine — a jer je bilo književno, imalo je rubriku za madžarsku beletristiku i umjetnost.« (Narodna obrana, Osijek, br. 26. od 1. veljače 1903.)

Krajem godine 1911. Bruck je počeo izdavati novine: »Đakovštinu«. O tome kako je došlo do izdavanja lista, piše Ivan Ribar:

»Na jednoj od prvih sjednica (kotarskog — K. P.) Odbora, a na prijedlog knjižara Brucka zaključeno je da se pokrene novi list za Đakovo i kotar kao stranačko glasilo nove stranke (Tomašićeve Stranke narodnog napretka — K. P.). List je počeo odmah izlaziti i štampao se u tiskari knjižara Brucka pod imenom 'Đakovština'.« (I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list, br. 83., 18. 9. 1954.)

Prvi broj »Đakovštine«, lista za politiku, trgovinu, obrt i gospodarstvo, izašao je 1. studenog 1911. Izdavač i odgovorni urednik postao je M. Bruck a novine su se tiskale u njegovoj tiskari. Novine su izlazile dva puta tjedno (četvrtkom i nedjeljom) na šest stranica. Iako je u uvodnom članku naglašeno kako je list »posve neovisan i ne zastupa interese ni jedne političke stranke«, ipak je bio madžaronsko glasilo pod okriljem Lovre Radičevića, saborskog zastupnika.

»Mađaronski list, koji je izlazio u Đakovu pod imenom 'Đakovština' pod ličnim rukovodstvom Radičevića, očajnički je napadao kandidate Udružene opozicije, a kovao u zvijezde mađaronske kandidate. Vlasnik tiskare i knjižare mađaron Bruk pobrinuo se i za izdavanje tajnih anonimnih letaka, koji su bili upućeni biračima i njihovim porodicama a u kojima im se prijetio represaljama u slučaju da glasaju za kandidate Udružene opozicije, a obećavale su im se razne pogodnosti, ako glasaju za mađaronske kandidate.« (I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list, br. 195., 1957.)

»Đakovština« je prestala izlaziti nakon nešto više od godinu dana. Drugo godište započelo je 85. brojem a sa 96. brojem (13. siječnja 1913.) novine su se ugasile. Opozicione »Hrvatske pučke novine«, koje bijahu glasilom pravaša a u to vrijeme koalicije, polemizirale su stalno s »Đakovštinom«. Još godine 1910., gotovo dvije godine prije pojave »Đakovštine«, zazujao je humorist »Hrvatskih pučkih novina« Delija Komarac ovu pjesmu:

---

38) Jednu fotografiju objavio sam u članku »Nepoznata knjiga o Titanicu«, revija »Đakovački vezovi« 1982. Moja nada da će »nakon ovog upozorenja netko potražiti i pronaći Bruckovu knjižicu o propasti 'Titanicovoj'« nije se ostvarila.

Novine htio dat u druk
Naš dragi knjižar Makso Bruck,
Al' svako od nas zna —
Da j to na vrbi svirala,
Jer fali, hej — subvencija! (br. 50., 15. 2. 1910.)

Od mnogih polemičkih članaka citirat ću samo jedan. Člančić se zove »Suvišnima« (Hrvatske pučke novine, br. 126. od 7. 1. 1912.) a ocjena Bruckova koju je izrekao nepoznati pisac, iako oštra, potpuno je ispravna:

»Možda smo nagli, svejedno reći ćemo iskreno: ili je pisac onoga uvodnika u 'Đakovštini' lud ili je na putu. Ovako zbrkanih pojmova može čovjek naći samo u uvodnicima toga čisto mađaronskoga Listića. I on se usuđuje ustvrditi, da zna što je patrijotizam.

Takvih patrijota kakove kupi 'Đakovština' oko sebe bila je Hrvatska puna do god. 1906., ali danas se Hrvati tih patriota stide, jer su oni svi u državnopravnom shvatanju nastupili narodnu slobodu.

Njemački listovi ala 'Drau' također je s vladom, jer Pfeiffer ne pozna Hrvatske i jer sam nije Hrvat. Eto i 'Đakovština' dala se u služništvo, jer je drži čovjek, koji ne misli kao Hrvat, koji je i dosada samo pokazivao, da mu je 'gšeft' prvi, da mu je njemačka literatura draža, a kod hrvatskih stvari drži samo ono, što inteligentan čovjek ni u ruke uzeti. I sada jedan Bruck — židov, koji je dosada samo pokazivao da ispija ovaj narod i da kvari kojekakvim glupostima, koji nema hrvatskog osjećaja, kojemu je svjedeno bilo to hrvatsko ili mađarsko tlo, samo da je njemu dobro i da on ima korist, takav čovjek — i posve je jasno — izdaje mađaronski list i nabaciva se svojim patriotizmom.«

A kada je »Đakovština« obustavljena, napisale su joj »Hrvatske pučke novine« (br. 180. od 24. 1. 1913.) ovaj nekrolog:

»**U cvjetu mladosti preminula.** Tužnim srcem javljamo svim našim prijateljima i znancima, da je naša družica i koleginica u cvjetu mladosti, a u prvoj godini života, 'Đakovština' preminula. Razlog smrti tako rane još dojako nije ustanovljen. Mi smo ali saznali, da je krivnja u nestašici predplatnika i u odveć velikom samoljublju njenog pokretača i odgojitelja. Za danas objavljujemo velevrijednu smrt, a za dojdući broj pobrinuli smo se, pa ćemo donijeti nekrologe napisane po samoj gg urednicima 'Đakovštine'. Počivala u miru i lako dočekala dan svoga izlaska! Svim njenim rastuženim kumovima, dobročiniteljima, prijateljima i suradnicima naše saučešće!«

Za vrijeme I. svjetskog rata Bruck se., kao i ranije, priklonio režimu. Stoga je i uspio tiskati tu i tamo pokoju knjigu. Ovdje se osvrćem samo na knjižicu pjesama (od 23 stranice) »Zaplakalo zlato moje i tri vjerne druge o ratu« koju je napisao Stjepan Petričić, vodnik 26. domobranske pukovnije. Godina štampanja nije označena, ali je poznato da je to bilo 1915. (M. Malbaša, Povijest tiskarstva u Slavoniji, str. 100.).

Između dva svjetska rata Makso Bruck nije bio tako aktivan kao u prijašnjem razdoblju. Godine 1924. imao je tiskaru, knjigovežnicu, nakladni zavod i papirnicu (v. 5. poglavlje). U knjižari je prodavao razne knjige; »Narodna obrana« (br. 36. od 13. 9. 1924.) obavijestila je o Živkovićevoj knjizi »Katolička prosvjeta« koja se prodavala u đakovačkim knjižarama M. Kraljevića i M. Brucka. Njegova knjižara bijaše pak po

mišljenju istoga lista (br. 1. od 10. 1. 1925.) »stovarište vrlo zločestih i gadnih knjiga«. Glasilo Hrvatske pučke stranke pisalo je:

»Knjižara g. M. Bruck jest jedno stovarište vrlo zločestih i gadnih knjiga. Upozoravamo g. M. Brucka, da uzme malo u obzir na mjesto u kojem se nalazi i da poštuje kršćansko-katolički karakter Đakova. On živi od ovog našeg naroda, pa neka ne vrijeđa naših osjećaja izlaganjem knjiga, koje truju dušu i srce naše mladeži. Jer i sam g. M. Bruck ne će se usuditi, da nam prigovori, kad se za mladež zauzima i javno propagiranje nemorala i bezvjerja osuđujemo.

Ako već na žalost prodaje takove nemoralne i bezvjerske knjige neka ih ne izlaže na uvid djeci. A on ih je ponamjestio tako, da se i djeca mogu kod njih zaustavljati, pa te naslove i slike čitati i promatrati.

Mi zato molimo g. M. Brucka, da se ovog nečasnog posla okani. Neka i njegovi vjerski pristaše gg. Židovi u Đakovu djeluju na g. M. Brucka u smislu naše opomene, jer se nadamo da se i oni s ovim mišljenjem slažu. Inače bi bili prinuđeni zatražiti primjenu paragrafa kod političke vlasti.«

Danas, na žalost, ne možemo saznati koje su to knjige (možda Hugoov roman o nesretnom zvonaru[39]), iako bi to bio vrlo zanimljiv podatak o kulturnim i književnim shvaćanjima u predratnom Đakovu. I prije I. svjetskog rata napadan je Bruck zbog toga što je u izlogu knjižare držao »bestidne i škandalozne slike« (Hrvatske pučke novine, br. 107. iz 1911.) koje je morao ukloniti.

Godine 1924. prodao je Bruck svoja izdanja Pučkom nakladnom i tiskovnom zavodu Zvono u Osijeku, »što saznajemo iz opširnog reklamnog letka što ga je izdalo 'Zvono' u rujnu 1924.« (M. Malbaša, Povijest tiskarstva u Slavoniji, str. 100.). To su svakako njegova predratna izdanja jer je nakon svjetskog rata objavio samo nekoliko knjiga. Od te godine, dakle, prestaje postojati njegov nakladni zavod.

Potrebno je istaći da Bruck nije imao dozvole za rad jer nije propisno registrirao svoju tiskaru. Ona »službeno« nije postojala, nego je radila gotovo ilegalno. Kada je godine 1939. Ivan Brandeker podnio molbu za »izdavanje dozvole za štamparsku radnju«, naveo je kao dokaz da se ne povećava broj đakovačkih štamparija »jer se je g. Makso Bruck iz Đakova odrekao u moju korist i otkazao svoju obrtnicu«. Međutim, u »Odluci« Odjela za obrt, industriju i trgovinu uskraćuje se »izdanje zamoljene dozvole«, jedan je od razloga i to »što bi se davanjem zamoljene dozvole stvarno povećao broj štamparskih radnja u Đakovu, budući da napuštena štamparska radnja Maksa Bruck u Đakovu... **nije uopće bila kao takva propisno registrirana** (istakao — K. P.) u smislu 456 Zakona o radnjama«.

---

39) Kada je kazališna sekcija sportskog društva »Certissa« prikazala Hugoova »Zvonara Bogorodičine crkve« (vjerojatno dramatizacija Birch-Pfeifferove), »Narodna obrana« (br. 48. od 6. 12. 1924.) žestoko je napala društvo i pisca: »To je najbljutavija stvar, što ju je ikada napisala neprijateljska ruka i zlobna duša protiv katoličke crkve i njezinih svetih odredaba... Bezbožni pisac Hugo... Ovo je prostački izazov katolika i sramota za katoličko Đakovo, da se u njemu ovako šta može i smije iznijeti.«

Ipak zbog toga nije imao neprilika.

Bruck se odmah nakon rata u novoj državi politički aktivirao, ali je odigrao samo skromnu političku ulogu. Na općinskim izborima biran je nekoliko puta u općinsko zastupstvo. Na općinskim izborima godine 1920., najznačajnijim međuratnim općinskim izborima, rezultati su slijedeći: Hrvatska zajednica 6 zastupnika, Hrvatska pučka stranka 5, komunisti 4 i 3 demokratska-socijaldemokratska koalicija. Na zajedničarskoj listini kandidirao se i Bruck i bio izabran (Glas slobode, br. 73. od 28. 3. 1920.). Bruck je aktivan u radu općinskog zastupstva i biran u odbore (npr. u lipnju iste godine u odbor za električne centrale). Na idućim izborima, u prosincu 1923., postao je kandidatom na zajedničkoj listini Hrv. zajednice i Hrv. pučke stranke i ponovno izabran. Koalicija dviju stranaka dobila je 4 mandata, HRSS 3, Hrvatsko napredno građanstvo 2, Radikalna stranka 1 i Židovi 1 (Narodni list, br. 49. od 15. 12. 1923. i 51. od 31. 12. 1923.). U radu zastupstva vidno mjesto zauzeo je kao član ili zamjenik u električnom i industrijskom odboru, odboru za općinske gradnje i zgrade, gospodarstvenom i nabavnom odboru, zdravstvenom odboru, odboru za rješavanje reklamacija, odboru za skontaciju blagajne i ispitivanje opć. računa, odboru za likvidaciju poreznih knjižica i odboru za potragu vojnih obveznika(Narodni list, br. 2. od 12. 1. 1924.), te svojim prijedlozima na sjednicama. Treći put kandidirao se godine 1926. na listini Hrvatske federalističke seljačke stranke, ali nije izabran — kao ni vlasnik tiskare Matija Kraljević na Hrvatskoj građanskoj listini rada i tipograf Pavao Perošević, pristaša Hrvatske pučke stranke (Narodni list, br. 10. i 12. iz 1926.).

U međuratnome razdoblju Makso Bruck nije štampao mnogo knjiga i novina. Godine 1925. tiskao je »Pravila zanatlijskog pripomoćnog društva u Đakovu« a 1937. knjižicu »Đakovo i katedrala«[40] koja je bez veće vrijednosti.

Godine 1922. trebao je štampati novine Hrvatskog bloka, koalicije hrvatskih opozicionih stranaka na čelu s HRSS-om. »Đakovačke pučke novine« (br. 43. od 4. 11. 1922.) donijele su ovu bilješku pod naslovom »Novi list u Đakovu«:

»Kako čujemo kane ovdašnji blokaši pokrenuti u Đakovu jedan novi list. Imao bi se tiskati kod Makse Brucka. Urednik mu se traži. Neki kažu da bi list imao biti šaljiv. Sad znamo, hoće li to biti 'Vidblat' kao 'Koprive' i 'Peckalo' ili će biti politički tjednik sa šaljivim sastavcima. Vidjet ćemo, ako je istina.«

List nije nikada izašao. U njegovoj tiskari tiskale su se samo jedne novine: »Hrvatska Đakovština«, tjedni informativni list. Prvi broj objelodanjen je 13. veljače 1937. Bruck je tiskao list do 36. broja. Nakon toga list je štampao Ivan Brandeker, u 37. broju nalazi se ova obavijest:

»Za tiskaru M. Bruck, odgovara I. Brandeker.«

---

40) »Đakovački knjižar Makso Bruck izdat će na Petrovo monografiju o Đakovu i đakovačkoj katedrali. Monografija je štampana hrvaski i njemački, a bit će ugodna uspomena svim posjetiocima Đakova.« (Hrvatska Đakovština, br. 20. od 26. 6. 1937.).

Makso Bruck prodao je veći dio svoje tiskare Ivanu Brandekeru a manji dio i kasnije kuću Matiji Kraljeviću. Prema tome, Bruck je godine 1924. prodao nakladni zavod a godine 1937. i tiskaru. Posljednji podatak o njemu potječe iz godine 1940. i Maksi Brucku, koji je preko četiri desetljeća vodio tiskaru u Đakovu, gubi se svaki trag.

Sve knjige koje je Makso Bruck tiskao nisu mu pomogle da postane značajnim tiskarom, ali ga je jedna jedina neobjavljena knjiga uvela u hrvatsku književnost. Jednome hrvatskom književniku ponudio se

Književnik Antun Gustav Matoš (1873.-1914.)

Bruck nakladnikom, no svoju dužnost nije izvršio. Nastade književna afera kojom je Bruck uguran u literaturu. Istina, u stilu duhovite prijetnje A. G. Matoša (o njemu se zapravo i radi) iz polemičkog članka »Literarnom klevetniku«:

»Vi, draga i za ušima debela gospodo, možete mene izbaciti iz vaših listova, a ja vas ne mogu samo izbaciti iz književnosti nego i baciti u literaturu učini li mi se vaša banalna, anonimna vulgarnost dosta komičnom.« (Sabrana djela, sv.. XIII., Zagreb 1973., str. 231.)

Književnik Antun Gustav Matoš (1873.—1914)[41] objavio je za života tri knjige pripovijedaka i novela: »Iverje« (1899.), »Novo iverje« (1900.) i »Umorne priče« (1909.). Između druge i treće knjige proteklo je čak devet godina, ali je Matoš za to vrijeme vodio tešku borbu da je objavi. U svojim traženjima doživio je mnogo uzaludnih obećanja i poniženja a neka će čitatelj upoznati i na ovome mjestu. Knjigu je prvotno nazvao »Putovi« a sadržavala je osam novela. Međutim, nije mogao nikako naći izdavača.

»Za Putove, svoju treću i jamačno najbolju knjigu, ne mogu naći nakladnika, dok je župnik Ivan Nepomuk Jemrešić za jednu knjigu dobio 600 kruna, a Hartman izdaje bezbroj kalendara — sa Zagrebačkim Šoštarom!« (iz pisma Vladimiru Tkalčiću, Pariz, 3. 12. 1902., Sabrana djela XX., Zagreb 1973., str. 158.)

Početkom godine 1903. tiskan je u novinama »javni apel« za pomoć Matošu koji živi u bijedi u Parizu. Na to se javio Makso Bruck i ponudio Matošu da će mu štampati knjigu (prije toga odbio ga je Kisić iz Mostara).

»Dugo nisam mogao naći nakladnika... Kraus mi je napravio u Tagblattu reklamu, pa mi se ponudi nakladnik iz Đakova, nekakvi Čiva, Švaba — što li je, i napisa mi lijepo pismo u — njemačkom jeziku.« (pismo Andriji Milčinoviću, Pariz, 21. 3. 1903., SD XIX., 359.)

Ni to ni druga Bruckova i Matoševa pisma jedan drugome nisu poznata. Matoš je pripovijetke poslao u Đakovo. U prvo vrijeme bijaše zadovoljan svojim nakladnikom. To pokazuje i ovaj odlomak iz pisma upućenog Milčinoviću (Pariz, 27. 4. 1903.):

»Moj nakladnik u Đakovu, Max Bruck, strašno je spor čovjek, ali inače sam s njim vrlo zadovoljan. Platio mi nije ništa i ja posebno nisam ništa očekivao, no u posljednjem pismu obećaje, da će nješto poslati.« (SD, XIX., 361.)

Ali se Matoševo raspoloženje uskoro promijenilo jer Bruck nikako nije štampao knjigu. Iz Pariza piše on V. Tkalčiću (12. svibnja 1903.):

»Knjiga mi je već mjesec dana kod nakladnika i još ne počinje štampanje.« (SD, XX., 162.)

---

41) O Matoševim vezama s Đakovom trebalo bi pisati posebno. One proističu iz dvije stvari: u Đakovu je živjela njegova tetka a s druge strane ovdje je Strossmayerovo sjedište s katedralom. Godine 1906. posjetio je ilegalno Hrvatsku i Đakovo (poznate su dvije razglednice koje je pisao kući i zapis iz bilježnice 8. nastao u Đakovu), napisavši putopis »Od Zagreba do Beograda« (Sabrana djela, sv. XI., str. 149.—159.). To je najbolji putopis o Đakovu. Pisao je i o Strossmayeru. — Kada je umro, »Đakovačke hrvatske pučke novine« objavile su topao odulji nekrolog u kojemu pisac pokazuje dobro poznavanje Matoševa djela.

Nakon toga prvog razočaranja slijedilo je već i poniženje:

»Moj nakladnik me prosto ignorira, niti piše, niti vraća rukopise, niti šalje honorara. Kola su mi opet hudo zapela.« (Branku Vodniku, 22. 7. 1903., SD XX., 177.)

Makso Bruck, koji se nepozvan ponudio za nakladnika i ispao tako gotovo Matoševim dobrotvorom, sada se odjednom promijenio: ne piše, ne vraća rukopise, ne šalje honorar. Kao da se radi o njegovoj dobroj volji. Na taj bezobrazluk zatražio je Matoš od đakovačkog tiskara ili da mu vrati rukopis knjige ili da mu pošalje honorar od 50 kruna; kao što se vidi iz pisma Janku Leskovaru (Pariz, 12. kolovoza 1903.):

»Kada mi ono Agr. Tagbl. načini reklamu, ponudio mi se za nakladnika trećoj knjizi (Putovima) neki Bruck iz Đakova. Na pitanje o honoraru ne htjedoh odgovoriti, jer ne htjedoh pokvariti aferu prevelikom, a blamirati se premalom tražbinom. Bruck me vukao za nos od uskrsa do nedavna, dok (prije 2 tjedna) ne zatražih kategorički ili materijal knjige ili honorar od 50 kr. Ni odgovora, a ja da poludim od jeda, od sramote, od neizvjesnosti. Uzmite još fakat, da nemam ni mangure, da ne mogu, evo, ni pisma markirati — tableau!« (SD XIX., 232.)

Bit će ipak da ga je taj ultimatum i još više netolerantan i bezobrazan odnos i ignoriranje đakovačkoga nakladnika uvrijedio i ogorčio. O tome svjedoči pismo A. Milčinoviću (18. 8. 1903.):

»No ja ne bih bio počinio te grozote, da mi Tresić, urednik Jadrana, ne obeća novaca i da nisam 8 dana prije tog bančevanja dao mom prokletom nakladniku ultimatum: ili 50 fran. (treba: kruna — K. P.) honorara ili natrag materijal za Putove. Do danas nemam odgovora. Zamolih oca neka pita, mogu li tu hulju tužiti.« (SD XIX., 365.)

Nakon toga ipak je Bruck poslao 50 kruna, ali i dalje nije tiskao knjigu. Sljedeće pismo pokazuje kako je na trenutak Matoš postao zbog sudbine svoje knjige ravnodušan, štoviše da bi prestao pisati kada bi imao novaca:

»Što je s Putovima, ne znam. Još ne primih korekuture. U ostalom, svejedno je, izađe li knjiga za mjesec dana prije ili kašnje. Meni je vuršt. Ja sam ju ionako za sebe pisao — za honorar. Ne vjerujem, da ću tako skoro izdavati pripovijedaka. Da samo imam novaca, ne bih pisao. Samo bih živio. I to je odviše.« (A. Milčinoviću, 1. 10. 1903., SD XIX., 371.)

Jednako je bio raspoložen i dva mjeseca kasnije (v. SD XIX., 380.), ali je uskoro postao ponovno borben tražeći svoja prava. U veljači 1904. bijaše načisto kako mora postupati s Bruckom:

»Na sva moja pisma moj nakladnik nije 'udostojao' da mi odgovori. Ništa zato. Ja ću toga Čivu tako počesati, da će me se sjećati do posljednje svoje rupe.« (A. Milčinoviću, SD XIX., 383.)

I stvarno ga je počešao! Početkom svibnja napisao je »Otvoreno pismo« koje je objavio navopokrenuti list »Pokret« (br. 5. od 15. svibnja 1904.):

»Bit će ravno godina dana što mi se g. Maks Bruck, knjižar u Đakovu, ponudio da bude nakladnikom **Putova**, mojih novih priča. Poslah materijal za knjigu, primih 50 kruna honorara i od onda mi taj čudni nakladnik nikako ne odgovara na moja zabrinuta pisam, frankirana i rekomandirana!

Prijetio sam mu novinama, javnošću, a Bruck (Maksim) ni odgovora. Uvjerio sam ga da kao autor imam prava znati hoće li moja knjiga izaći kao moje postupno djelo, a Bruck (Maksim) ni mukajet, premda mi se sam javio nakladnikom, upravo dobrotvorom, jer ja nikada prije toga nisam čuo za toga čovjeka Brucka (Maksima). Pisao sam mu da mu ne poslah svojih priča da ih badi 'kuda pješke gre se', nego da ih štampa što prije, što mi je Bruck (Maksim) i obećao.

Ja dakle ne znam kakova je sudbina mojih **Putova** i kamo ih je odveo. Bilo kako mu drago, ja držim da se Bruck (Maksim) nije ponašao kako treba i predajem sve to javnosti da se vidi kakovih sve ljudi ima i tko se sve usuđuje sprdati se s piscima i hrvatskim knjigama.« (SD XIII., 66.)

Umjesto da nakon toga izvrši svoju dužnost, našao se Makso Bruck uvrijeđenim i odbio tiskati »Putove«. U međuvremenu Matoš se preselio u Beograd (9. kolovoza je stigao), odakle piše Milčinoviću:

»Premda mi platio (50 Kr.), moj nakladnik mi javlja, da uvrijeđen mojim pismom u Pokretu **neće** da izdaje **Putova.** Dođoh ovamo, da pokušam stvoriti sigurnu egzistenciju, ali već vidim, da će teško ići.« (SD XIX., 392.)

Zbog toga je napisao novo »Otvoreno pismo« iz Beograda 4. listopada i objavio ga u »Pokretu« (br. 26. od 9. 10. 1904.):

»Čitaoci **Pokreta** će se bez sumnje sjećati na moju aferu sa famoznim Bruckom (Maksimom), đakovačkim nakladnikom.

Taj čovjek (Maksim Bruck) ponudio mi se sam da štampa **Putove,** treću moju knjigu. Poslao mi je i 50 kruna honorara. Ali poslavši mi taj honorar, nije mi htio štampati, a pošto mi nikako nije odgovorio, pitao sam ga preko **Pokreta** što misli sa mojim **Putovima:** misli li ih izdavati kao posmrtno djelo ili upotrijebiti ih za svoju privatnu potrebu. Bruck (Maksim) mi na to odgovorio da je uvrijeđen i da treba da ga zamolim za oproštenje. Pošto toga nisam učinio, on Maksim Bruck, mi javlja da me zbog uvrede neće štampati.

Treba dakle da mu vratim 50 kruna, a on će mi vratiti materijal za **Putove,** koji kod njega, u 'arhivu', leže već godinu i po dana!

Držim da je i taj događaj lijepa ilustracija za grozotu naših književničkih prilika. Samo u blaženoj Hrvatskoj mogu postojati nakladnici kao Maksim Bruck.

Žalim što toga čovjeka ne poznajem. Da ga poznajem, Bruck (Maksim) bi se uvjerio da hrvatski pisci ponekad vladaju batinom kao i perom. Ali pošto su ušesa tog Jevrejina u sigurnosti, predajem ga javnom preziranju.« (SD XIII., 67.)

I na tome je ostalo: Matoš mora vratiti 50 kruna da bi dobio rukopis. Bila je to za njega ponižavajuća situacija. Ponudio mu se do tada nepoznati tiskar da će štampati knjigu i platio mu honorar. Zatim je iz nepoznatih razloga godinu dana otezao. Kada je autor pokušao zaštiti svoja prava, uvrijedio se Bruck i nije više htio štampati djelo. Iako je sam kriv, đakovački je tiskar odbio vratiti rukopis.

Na kraju krajeva, pet mjeseci nakon drugoga »Otvorenog pisma« spasio je Matoša Antun Benešić (1864.—1916.), odvjetnik i književnik u Iloku.Julije Benešić (1884.—1957.) opisao je svome bratu cijelu tu situaciju a ovaj je odlučio da Matošu »na neodređeno vrijeme uzajmi gor-

njih 50 kruna«. O tome J. Benešić piše Matošu oko 10. veljače 1905. u pismu koje citiram gotovo u cijelosti:

»Imam veoma važnu i za Vas valjda ugodnu stvar da Vam saopćim. Ovih je dana bio u Zagrebu moj brat (odvjetnik u Iloku) i baš je danas otputovao. U razgovoru smo došli i na Vas i na Vašu affairu s đakovačkim Maksom Bruckom... Nakon što sam to ispripovijedao bratu i dao mu da vidi Vašu posljednju kartu, koja može biti najbolji dokaz Vaše denerviranosti, odlučio se on da Vam bude na ruku i da Vam na neodređeno vrijeme uzajmi gornjih 50 kruna u želji da se Vi oslobodite židovskog guljenja i da uzmognete dati na javu Vašu knjigu. **Istodobno mi je rekao, da preuzimlje na sebe jamčenje za svaku Vašu buduću knjigu kod** štampara, **ako ju ne budete mogli u roku od godinu dana isplatiti.**

Ja danas šaljem Maksu Brucku 50 Kruna u ime Vašeg 'feršusa', zahtijevam, da **meni** pošalje taj rukopis, jer radi nesigurnosti Vaše adrese moglo bi se dogoditi, da se zametne ili čak i izgubi rukopis. Ja sam spreman **odmah** nakon primitka poslati Vam rukopis u Beograd, ili, ako želite, upravljati bez ikakovih zahtjeva s moje strane, sa štampom buduće te knjige kod kojeg od ovdašnjih štampara. Molim Vas, da mi o tome odmah pišete. Nemojte se uvrijediti i ne smatrajte čin moga brata ni veledušnim ni samilosnim, nego ga smatrajte kao izraz simpatije i kao dokaz, da jošte ima u Hrvatskoj (ali ne među snobovima zagrebačkim) ljudi, koji Vas cijene i ljube...

Ako đakovački čifut ne bude htio dati rukopisa, bit će mi silno neugodno, te da izbjegnemo gubljenju vremena, to Vas molim, da mi date punomoć, da imam prava preuzeti Vaš rukopis. Sve to, dakako, ako Vam se ne čini, da se ovim ne povređuje kakova taktičnost ili Vaš koji osjećaj.« (SD XIX., 38—9.)

Matoš, koji je od svega digao ruke, odgovorio je:

»Tek danas došlo mi je za rukom pronaći Vaše prijateljsko pismo i, u ovim mučnim prilikama, osjećam više no ikada sve posljedice Vašeg gentlemanskog čina. Smatrajte ovo pismo kao punomoć i ako biste mogli naći u Zagrebu, ili na drugom mjestu priliku da štampate Putove, bijaste jedini Hrvat koji je mojoj umjetnosti (da je tako nazovem) učinio realne usluge. Radite kako znate, jer meni je cijela ta krobotерija užasno dosadila.« (Beograd, 28. 2. 1905., SD XIX., 39.)

Benešić, primivši Matoševu punomoć, poslao je Brucku novac a đakovački tiskar njemu rukopis s ovim odgovorom:

»Bio sam nekoliko dana odsutan, zato Vam istom danas pošaljem manuscripte g. Matoša.

Ujedno potvrđujem primitak od 50 fr.« (SD XIX., 421. Autograf u Institutu za književnost i teatrologiju JAZU).

Želeći pronaći to Bruckovo pismo, pisao sam u Institut da me o njemu obavijeste. Na žalost, to se pismo više ne nalazi tamo, tako da možemo reći kako je zagubljeno.

Dalje Matoševe teškoće oko tiskanja ove knjige nas ovdje više ne zanimaju. Potpunosti radi reći ću da je Matoša odbio Mirko Breyer, zatim Matica hrvatska (dva puta) te zagrebački tiskar L. Klein. Konačno, kao »Umorne priče«, izašla je knjiga nakladom Breyerovom.

Za nas je mnogo važnije da uočimo Bruckov odnos prema poslu i hrvatskoj književnosti. Maksо Bruck nije štampao ni jednu knjigu hrvatskog književnika, osim ako Žerava i Pužara ne smatramo književnicima. Kada mu se i pružila prilika, upravo kada se sam javio, svojim bezobzirnim i nerazumnim ponašanjem pokvarilo ju je. Jednostavnije je štampati prevedene šund-romane, a, uostalom, i bolje se prodaju! Osim toga smatrao je da se smije ponašati kako hoće, da književnici postoje zbog njega a ne obratno. Svojim inzistiranjem na 50 kruna dokazao je da mu je bilo stalo jedino do novca.[42]

42) U »Vjesniku« (29. 4. — 2. 5. 1984.) objavio je Josip Vaništa »Razgovore i šutnje s Krležom«. Razgovarajući o naslovnim stranicama svojih knjiga u »Minervinu« izdanju, Krleža je rekao: »Stranice je radio Franjo Bruck, sin knjižara koji je **1916. htio u Đakovu štampati jednu Matoševu knjigu** (istakao K. P.)«. Iako o tome ne postoje nikakvi meni poznati podaci, pa je moguće da je pomiješao godine, bilježim to u fusnoti kao poticaj za buduća istraživanja.

KRALJEVIĆEVA TISKARA

Na prijelazu stoljeća postojale su u Đakovu dvije tiskare, Biskupijska i Bruckova. Krajem prvoga desetljeća ovoga stoljeća osniva se u Đakovu nova, Kraljevićeva tiskara. Do I. svjetskog rata zvala se Kraljević i drug.

I kod ove tiskare nije poznato pouzdano kada je osnovana. Ivan Ribar u svojim uspomenama iz đakovačke prošlosti navodi kako je ta tiskara postojala kada je došao u Đakovo:

»Tri tiskare našao sam u Đakovu, jedna rijetkost i za tadašnje gradove. Jedna od ovih, Bruckova, bila je u službi mađarona i kapitalista, druga, biskupijska u službi crkve, a treća, Moce Kraljevića, bila je naša domaća građanska , u kojoj smo štampali novine i sve ostalo, što je bilo potrebno za akciju i propagandu političku, te kulturno prosvjetnu.« (I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list br. 30. od 12. 9. 1953.)

Budući da je Ribar doselio u Đakovo u ljeto godine 1907., značilo bi da je tiskara opstojala prije toga datuma. I prof. M. Malbaša u svojoj knjizi »Povijest tiskarstva u Slavoniji« (str. 101.) donosi tu godinu. Drugi dokazi, međutim, opovrgavaju Ribarovo sjećanje i pomiču datum za dvije godine, u 1909.

Prvi do sada poznati proizvod iz te tiskare bijahu »Hrvatske pučke novine«. One su počele izlaziti u prosincu godine 1907. i tiskale su se do godine 1909. u Biskupijskoj tiskari. Broj 31. od 1. svibnja 1909. tiskan je u tiskari Kraljević i drug. U 47. broju tih novina (1. 1. 1910.) objavljena je ova bilješka:

»Nova knjigotiskara Kraljević i dr. u Đakovu, preporučuje se slavnim oblastima i občinama, te župnim i ostalim uredima kao i slavnom občinstvu za izradnju svih vrsti tiskanica.«

Ključna je riječ na ovom mjestu **nova,** što znači nedavno osnovana. Prva je do sada poznata knjiga iz njegove tiskare »Službovna programatika za činovništvo vlastelinstva đakovačke biskupije nadarbene« iz

godine 1909. Tome treba pridodati i citat iz »Hrvatskih pučkih novina« (br. 109. od 10. 9. 1911.). Kada je, naime, Kraljević počeo tiskati te novine, odlučili su mađaroni »da unište jednog početnika-obrtnika (tj. Kraljevića — K. P.)«. Iz formulacije »početnika-obrtnika« može se zaključiti da je Kraljević prije kratkog vremena osnovao tiskaru, što opet ide u prilog godini 1909.

Na osnovi toga zaključujem da je **tiskara Kraljević i drug osnovana godine 1909.**

Tiskara se nalazila u Kraljevićevoj obiteljskoj kući u Osječkom sokaku, danas ulica JNA 26. Osim sjećanja starijih Đakovčana, svjedoči o tome i I. Ribar:

»Kancelariju sam otvorio u kući Pavića preko od bivše kuće Dr. Švarcmajera, a sada liječnika dr. Mika... U neposrednom susjedstvu kancelarije, u dvorištu Pave Kraljevića, imali smo tiskaru Moce Kraljevića gdje su se tiskale naše novine, letci, brošure i sve ono što je bilo potrebno za izbornu agitaciju.«[43]

Između tadašnje Pavićeve kuće (danas ulica JNA 20.) i Kraljevićeve bila je smještena samo jedna kuća koja je tada pripadala obitelji Štajduhar. Tako je Ribar odista bio u Kraljevićevoj blizini. Stoga nije u pravu M. Marković kada tvrdi, u inače vrijednoj raspravi »Đakovo i Đakovština« (»Zbornik Đakovštine« 1.), da se Kraljevićev rod iselio iz te kuće godine 1899. Markoviću se potkrala još jedna pogreška kada je ustvrdio da je Matijin brat Ivan umro kao bogoslov 1886. (str. 206.). Uistinu je on te godine zaređen a umro je u Zemunu godine 1924. Pisao je u »Hrvatskoj straži«, »Katoličkom listu« i »Vrhbosni« a godine 1914. objavio u bratovoj tiskari knjigu »Propovijedi za sve nedjelje u crkvenoj godini«. Književna ostavština nije tiskana. Bio je župnik u Mitrovici i profesor u Osijeku i Zemunu.

Matija Kraljević, zvan Moco, rođen je 13. rujna 1875. u Đakovu. Bijaše najmlađe, šesto dijete u obitelji krojača Antuna Kraljevića (1836. — 1909.). Mati mu je Marija r. Ferić (1837.—1886.). Dvije sestre, Albina i Franjka, umrle su u mladosti, tako da su ostala četiri brata: Šimo (1861.), Ivan (1864.), Pavao (1872.—1923.) i Matija (M. Marković, str. 206. i Matica rođenih za godinu 1875. u Đakovu).

Iako o tome ne postoje podaci, vjerojatno je pučku i šegrtsku školu polazio u Đakovu. Jedno vrijeme radio je u Zagrebu. Godina 1911/3. bio je tajnik Mjesne organizacije Saveza hrvatskih obrtnika u Đakovu. Godine 1939. izabran je u upravu Udruženja štampara u Slavoniji (»Hrvatski list«, br. 132. od 15. 5. 1939.). Žena mu se zvala Marija (1884.—1961.). Matija Kraljević umro je u Đakovu godine 1945. i sahranjen je u obiteljskoj grobnici na đakovačkom groblju, zajedno sa ženom i sinom Pavom, nastavnikom i poznatim đakovačkim sportskim radnikom (koji je 1945. i 1946. do nacionalizacije vodio tiskaru).

Poznato je kako je Bruck bio madžaronom i izdavao novine u tom duhu. Kraljević bijaše jugoslavenski orijentiran, pristaša Hrvatsko-srpske koalicije, »uvjereni i nesebični demokrat, dobar patriot i ugledan đakovački građanin« koji »nikakve materijalne koristi... nije imao od

43) I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list, tekst prije točkica objavljen je u br. 47. a nakon točkica u br. 48.

tih novina, već samo materijalnu štetu« (I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list, br. 30. iz 1953.).

Kraljević je, kao što sam spomenuo, počeo tiskati »Hrvatske pučke novine« 1. svibnja 1909. Đakovački madžaroni pokušali su od početka omesti i uništiti te novine, ali bez uspjeha. Nade su im porasle godine 1910. dolaskom novoga đakovačkog biskupa Ivana Krapca koji je bio, prema Ribarovu sjećanju, madžaron. Sada su zaprijetili madžaroni Kraljeviću da će izgubiti posao s općinama ako ne prestane tiskati koalicionaško glasilo. Treba znati da je Kraljević opskrbljivao općine, urede i škole raznim tiskanicama i drugim materijalom. Pod pritiskom morao je tiskar popustiti. Tako su »Hrvatske pučke novine« tiskane od 109. broja (10. rujna 1911.) u Vinkovcima, u Rottovoj štampariji. O toj metodi zastrašivanja pisale su novine u 109. broju:

»Dolaskom biskupa dra. Ivana Krapca, a najpače kandidaturom i izborom madžarona Radičevića porasle su nade i đakovačkim madžaronima.

Savjest ih nije pekla, kad su odlučili do časti i tako, da unište i jednog početnika-obrtnika. Upotrijebiše na oko lijepu formu i savjetovali su tiskaru Kraljeviću da bi mogao izgubiti posao općina, ako će i nadalje tiskati 'Hrvatske pučke novine'. Kad smo mi to saznali, nismo htjeli jednog obrtnika da uništimo, primili smo njegov odkaz na znanje, pa je današnji broj već izašao u Vinkovcima.«

Novine su tiskane u Vinkovcima osam mjeseci. Od 130. broja (4. svibnja 1912.) prelaze u Đakovo, ponovno u Kraljevićevu štampariju. U Kraljevića su tiskane sve do kraja godine 1913. kada prestaju izlaziti. Zamijenile su ih odmah »Đakovačke hrvatske pučke novine« koje su također štampane kod Kraljevića. Prvi je broj izašao 7. prosinca 1913. a posljednji, 34. broj 25. srpnja 1914.

O Matiji Kraljeviću značajne obavijesti ostavio je Ivan Ribar u svojim, ovdje češće citiranim, uspomenama iz đakovačke prošlosti.

»Kraljevićeva tiskara... odigrala je u starom Đakovu jednu vrlo važnu ulogu u đakovačkom političkom i društvenom životu. Možda ni jedne provincijalne novine, kojih je tada bilo dosta, po raznim većim mjestima, nijesu vršile jači utjecaj, nego što su ga vršile novine tiskane u Kraljevićevoj tiskari... Čim sam došao u Đakovo, s njim sam se upoznao, a Đakovačke novine povezale su nas u nerazdvojno prijateljstvo i drugarstvo.« (Đakovački list, br. 30.)

Ribar također ističe kako Kraljević nije imao koristi od štampanja novina:

»Moram ovdje ponovno naglasiti, da je moj prijatelj Moca imao slabe materijalne koristi od Udružene koalicije. Naprotiv imao je štetu. U to vrijeme općine, uredi, škole, nisu se smjeli ni približiti tiskari Mocinoj, jer ona je bila, kako ju je okrstio brat Lovre Radičevića... stjecište nevjernika i buntovnika.« (Đakovački list, br. 48. od 16. 1. 1954.)

U velikim teškoćama našao se Kraljević kada je godine 1912. Slavko Cuvaj[44] proglašen komesarom. Između ostaloga, »on je zaveo preventivnu cenzuru za sve štampane stvari, te kauciju za izlaženje novina i to u visokom iznosu... Za novine koje su izlazile svakog tjedna jednom, kao što su izlazile naše đakovačke pučke novine, kaucija je iz-

nosila 3000 kruna, za ono vrijeme vrlo velik novac, jer se za njega mogla tada kupiti malena kuća u Đakovu.« (Đakovački list, br. 91. iz 1954.)

Budući da je Ribar uspio skupiti novac za kauciju novine su mogle dalje izlaziti. Tiskane su, kao što je već pozanto, u Kraljevićevoj tiskari. Zbog toga je protiv njega pokrenuta nova kampanja da ga se uništi i onemogući, između ostaloga i na taj način što nije dobijao narudžbe za tiskanice.

»Prisutni Moca Kraljević primio se bez prigovora odgovornog posla, da štampa i dalje naše novine, iako je znao da po naredbi komesara Cuvaja za sadržaj lista odgovaraju pored pisca i urednika i članovi njegove tiskare, kao i on lično. No, pored ove odgovornosti Moca je znao da će pretrpjeti i veliku materijalnu štetu, je će kotarski predstojnik narediti, da se sve općinske, kotarske i školske tiskanice i ostale školske potrebоće imaju štampati isključivo u knjižari Bruk, a da i ne govorimo o tome, da je i direktor vlastelinstva biskupije već naredio da se i njihove tiskanice imaju štampati u knjižari Bruk. Dakle bojkot, no Moca ga je hrabro primio i izdržao ne bojeći se ni prijetnja, koje su mu dostavljene bilo od strane oblasti i vlastelinstva preko građana koji su bili blizu Krapcu, Radičeviću i kotarskom predstojniku.« (Đakovački list, br. 91.)

Iz dokumenata i sjećanja koja su danas poznata vidljivo je da su protiv đakovačkog tiskara pokrenute dvije kampanje: godine 1910. (kada je Krapac postao biskupom) i 1912. (za Cuvajeva komesarijata). U oba slučaja razlozi su bili politički. Trebalo je uništiti ili suzbiti opoziciju pa su se na udaru našle »Hrvatske pučke novine« i njihov tiskar. Pri tome nisu birana sredstva i najjačim je argumentom postala prijetnja »da bi mogao izgubiti posao«. Kraljević ga je i izgubio što je štetilo razvoju tiskare. Njegova štamparija bijaše najmanja u Đakovu a jedan je od uzroka i politički pritisak. Najveću korist iz svega toga izvukao je Makso Bruck. Općine i škole koje su do tada štampale svoje tiskanice kod Kraljevića, naručivale su od sada, naredbom kotarskog predstojnika, kod Brucka.

U Kraljevićevoj tiskari objavljeno je malo knjiga. Uspio sam registrirati samo desetak naslova. Prva poznata knjiga potječe iz godine 1909., to je »Službovna pragmatika«. Iz sljedeće godine poznate su tri knjige: »Breznica i njezina prošlost«, »Za kralja i dom« J. Žerava i »Pravila zadruge svratištara, krčmara i kavanara u Đakovu« (koja se sačuvala u Muzeju Đakovštine). Kada sam 1978. objavio raspravu o đakovačkim tiskarima prije I. svj. rata, prve dvije knjige bile su mi poznate po bilješci iz »Hrvatskih pučkih novina« (br. 56. od 15. 5. 1910.):

»**Breznica i njezina prošlost.** Tiskom i nakladom tiskare Kraljević i

---

44) Taj je Cuvaj (1851.—1931.) karakterističan polikant austro-ugarske Hrvatske. Bio je đakovački podžupan i kod saborskih izbora 1884. i 1887. počinio velike nepodopštine, pa je čak istjerao biskupa Strossmayera iz izborne zgrade napolje. Napravio je veliku karijeru: postao je veliki župan ličko-krbavski, 1909/10. predstojnik odjela za unutrašnje poslove (dakle ministar policije za Hrvatsku) u vladi bana Raucha, 19. 1. 1912. hrvatski ban i konačno zloglasni komesar. U narodu je bio omražen kao malo tko a 1912. izvršen je na njega neuspio atentat.

drug izišla je pod gornjim naslovom vrlo zgodna knjižica. Prolistali smo je te nam se veoma sviđa. Ponajprije donosi imena nekih bolesnika, koji su na nosiljci ili na štapovima došli u Breznicu da se kupaju a otišli za kratko vrijeme zdravi. Za tim nam se pjesničkim načinom pričaju razne zgode iz prošlosti kao n.p. Djevičanski izvor, Zorana, Maj-

čino srce, Plemići Dujanovići-ratkovdoljski, Marjanovo blago. Sve su to zanimljive pripovijetke. Kad se uzme knjižica u ruke, ne pušta se, dok ju nismo pročitali. Preporučamo ovu knjižicu toplo, a jer joj je cijena neznatna — 50 fil. uvjereni smo, da će je svatko nabaviti, koga zanima prošlost onog romantičnog kraja naše krasne Đakovštine.

Za kralja i dom. Tiskom iste knjižare izišla je malena knjižica, namijenjena mladeži i narodu. Sam naslov kaže o čemu knjižica govori. Tko prati književni rad pisca ove knjižice J. Žerava i tko je pročitao 1. svezak istog djela, znade kakovim je poletnim i lijepim jezikom pisana. Cijena joj je samo 40 fil. Preporučamo ju roditeljima i učiteljima, da ju nabave kao nagradnu knjižicu. Dobiva se u knjižari Molnara u Đakovu.«

Daljim istraživanjem uspjelo se ipak pronaći obje knjižice i one se sada nalaze u Muzeju Đakovštine. Na brošuri o Breznici ne piše tko je autor (vjerojatno J. Žerav). Na kraju tiskano je dvadesetak reklama, među njima i Kraljevićeva, kojom se preporučuje »nova knjigotiskara«. Vrijednost te knjižice nije velika, uglavnom su to (izmišljene) priče iz prošlosti toga kraja. Tek u uvodu i prvom poglavlju saznajemo ponešto o povijesti sela i kupališta i o bolesnicima koji su ozdravili liječeći se u ljekovitoj vodi.

Brošura Josipa Žerava »Za kralja i dom« s podnaslovom »crtice iz hrvatske povijesti« (sv. II.) donosi također izmišljene pripovijesti u slavu »prejasne naše kraljevske obitelji«.

Iduća poznata knjiga tiskana je godine 1913. To je četvrta knjiga pučkog i prosvjetnog pisca i učitelja (službovao u Levanjskoj Varoši i Vrpolju) Josipa Žerava (r. 1868.) koju je objavio u Đakovu. To je »Spomen-spis« o 100. godišnjici opstanka đakovačkog ceha s vrijednim podacima o razvoju obrta u Đakovu. Spomenici je autor dodao »igrokaz u spomen stogodišnjice«: »Prije sto godina« (str. XIV). Godine 1914. u Kraljevićevoj su tiskari objelodanjene tri knjige: »Pravila 'Hrvatskog sokola u Đakovu'«, »Izvještaj više pučke škole, niže dječačke i šegrtske škole« i »Propovijedi za sve nedjelje u crkvenoj godini« Ive Kraljevića o kojemu je bilo govora.

Za vrijeme I. svjetskog rata nije Matija Kraljević tiskao ni jednu knjigu. Međutim, godine 1918., pred sam kraj rata, dogodila se zanimljiva politička-tiskarska epizoda koja je danas poznata zahvaljujući sjećanjima dr. Ivana Ribara (»Đakovo nekada«, Đakovački list, br. 30. od 12. 9. 1953.)

Kada je u Zagrebu 6. listopada 1918. osnovano Narodno vijeće, uskoro se pojavljuju u drugim gradovima Mjesni odbori Narodnog vijeća. Tako je Mjesni odbor osnovan u listopadu i u Đakovu i u tim burnim, prijelomnim vremenima raspadanja Austro-Ugarske monarhije preuzeo upravu i vlast u gradu. U odbor je imenovan i naš tiskar:

»U Narodno vijeće su pored mene ušli: Antun Akšamović, tadanji profesor u Đakovačkom sjemeništu, danas biskup, Milan Etinger, Moca Kraljević, obrtnici, Andrija Morić, student, Dragan Devčić, zakupac hotela i Đuro Maras, radnik. Dakle, predstavnici svih političkih stranaka, koje se nisu ogriješile u ratu.« (I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list, br. 254. od 9. 8. 1958.)

Oni su odlučili pokrenuti glasilo Mjesnog odbora koje se zvalo »Glas slobode«. Prvi broj toga lista, kojega je uređivao Andro Morić, izašao je bez datuma, ali svakako prije 14. studenog (kada je tiskan drugi datirani broj). Tiskan je u tiskari Matije Kraljevića, kako je to označeno na 3. broju. Međutim, u to još uvijek teško vrijeme, nije Kraljević imao papira na kojemu bi tiskao list. S druge pak strane, posjedovao je Bruck dovoljno papira jer je, lojalan režimu, bio dobro opskrbljen. Zbog toga je Mjesni odbor Narodnog vijeća odlučio da se Brucku zaplijeni papir i dodijeli Kraljeviću.

»Kada je rat svršio i čim smo se povratili kući nanovo smo već u listopadu 1918. godine pokrenuli novine. Međutim, nije bilo u Kraljevićevoj tiskari novinskog papira. U ime Narodnog vijeća naredio sam, da se velike zalihe novinskog papira konfiskuju tiskari Bruck, koja je za cijelo vrijeme rata služila neprijatelju.«

Takvim postupkom mogao je »Glas slobode« izlaziti, prvo kao izvanstranački list a zatim kao glasilo Jugoslavenske demokratske stranke kojoj su pripadali i Ribar i Kraljević. Tako su na samom početku nove države, u vrijeme njezina stvaranja, nastavljeni stari nesporazumi i politička neprijateljstva, samo sada s drukčijih pozicija.

Idućih nekoliko godina Kraljević je skromno i bez većeg značenja djelovao politički. Kandidirao se dva puta na općinskim izborima (1923. i 1926.), ali ni jednom nije izabran.

Godine 1926. došlo je do polemike između »Narodnog lista« i osječkog »Narodnog glasa«. U osječkim novinama napadnuti su istaknuti đakovački demokrati, dr. Ribar, gradonačelnik Morić, urednik lista Ettinger, Kraljević i drugi. Kraljeviću je zamjereno da je za Morićeva načelnikovanja primio kao demokrat sve tiskarske poslove općine a da je Bruck zapostavljen. Na taj napad odgovorio je Ettinger, urednik »Narodnog lista«:

»Kraljević nije kšeftarski patriota, nego je vrijedni pošteni, (kako veli bitanga dopisnik u osječkom 'Narodnom Glasu' za mene obični bojar) **obični** tiskar i trgovac. Obični obrtnik znači osposobljeni čovjek za slobodan život, koji se svojim radom i sposobnošću drži na visini društvenoga života, kako je zaslužio. Laž je kako dopisnik tvrdi da Moca dobiva sve tiskarske poslove i da u tome imade račun da tiska naše novine 'Narodni list'. Moca žrtvuje mnogo za list, no, ne iz gšefterskih razloga, nego iz uvjerenja kao rođeni Hrvat da čini dobro narodu i domovini svojoj.

A što Vaš Maksl Bruck za koga Vi lomite koplja, što, gdje i kada je on pokazao i malo da je Hrvat. Pa zar Vas nije stid te rabote, zagovarati Maksla proti Kraljeviću.

Lažete kada kažete da načelnik samo onako daje posao Kraljeviću. Svake godine raspisuje se jeftimba i svaki puta bude dostalac Kraljević, jer je jeftiniji i solidniji nego Vaš Maksl. Odatle i potiče bijes na Mocu no Moca se neboji ovakovi apaša Elinaša[45], on se i dalje kao i ja svojim putem i svojom glavom pošteno kroči naprijed.« (Narodni list, br. 5. od 30. 1. 1926.)

---

45) Kada je gradonačelnikom bio D. Devčić, pripadnik Hrvatske zajednice, htjelo je općinsko zastupstvo uvesti električnu rasvjetu u Đakovu i posao ponudilo firmi Elin, ali je sve završilo aferom — K. P.

U sljedećem broju (br. 6. od 6. 2. 1926.) odgovorio je »Narodnom glasu« (koji je u međuvremenu prestao izlaziti) i Andro Morić. Između ostaloga on je napisao:

»Nije istina da načelnik na račun štampanja lista daje tiskari Moce Kraljevića bez jeftimbe i odobrenja zastupstva sve tiskovne i papirnate potrepštine, prem da drugi mjesni tiskar Makso Bruck daje za općinu istu robu znatno jeftinije. Naprotiv je istina da je načelnik u godini 1924. dao sve papirne potrepštine i sav pribor te knjige za nižu djevojačku školu Maksi Brucku i tiskaru Moci Kraljeviću knjige za nižu djevojačku školu i općinski ured. Jednako je istina da je u godini 1925. ostao isti odnošaj, da su porudžbine za općinu i škole naručivane dijelom kod jednog, dijelom kod drugoga.«

Time je završena ta polemika o općinskoj politici đakovačkih stranaka u kojoj su štampari poslužili kao povod. To je ujedno posljednja ovakva polemika, kojih je ranije bilo veoma mnogo.

Prema Lakataševoj statistici Kraljević je godine 1924. imao tiskaru i knjigovežnicu (v. 5. poglavlje). Godine 1923. on je otvorio i knjižaru s papirnicom o čemu izvještava »Narodni list« (br. 20. od 19. 5. 1923.):

»Nova papirnica i trgovina svih pisarničkih potrepština uvedena je po našem sugrađaninu Matiji Kraljeviću. Preporučamo pažnji općinstva ovoga vrijednoga i radinog našega obrtnika.«

U knjižari Kraljević je prodavao i knjige; u »Narodnoj obrani« (br. 36. od 13. 9. 1924.) izašla je obavijest o knjizi »Katolička prosveta« koja se mogla kupiti u Bruckovoj i Kraljevićevoj knjižari. Knjižaru je imao i kasnije; u knjizi »Historijat đakovačkih obrtnika« (Đakovo, 1937.) reklamira svoju tiskaru i knjižaru.

Matija Kraljević tiskao je u ovome razdoblju dvadesetak knjiga. To su u prvom redu pravila (Pogrebnog društva, 1923.; Đakovačkoga šahovskog kluba, 1927.; Udruženja zanatlija za srez đakovački, 1932.), školski izvještaji (Državne mješovite građanske škole, od 1934. do 1940.) i spomenice o pojedinim đakovačkim udruženjima: DVD u Đakovu, 1922.; dva spomen-spisa u povodu 20. obljetnice Hrvatskog sokola (Hrvatskog sokola i Jugoslavenskog sokola) iz godine 1926. i đakovačkih obrtnika, 1937. U tim spomen-spisima može se naći vrijednih podataka za đakovačku kulturnu povijest.

Od ostalih knjiga ističem »Homiletiku — nauku o crkvenom govorništvu« dr. Zvonimira Markovića, profesora na đak. bogosloviji (1931.), drugu homiletiku u nas (prva u Zagrebu 1886.), knjižicu (od samo četiri stranice) bez oznake godine (ali štampano 1930.) D. Rokija »Na 25-godišnjicu smrti Strossmayerove 8. IV. 1930« i »Promjene u pravopisu« iz iste godine. Na knjižici nije označeno tko ju je napisao, ali je to nastavnik Đorđe Bila, o čemu izvještava »Narodna obrana« (br. 49. od 6. 12. 1930.) u članku »Uputa u novi pravopis«:

»U Đakovu je ovih zadnjih dana štampana jedna mala knjižica od 32 strane pod naslovom 'Promjene u pravopisu'. To je predavanje o tom predmetu ovdašnjeg nastavnika državne građanske škole Đorđa Bile; on je to predavanje umnožio na poticaj učiteljskog udruženja sreza đakovačkoga; njemu je i namijenjeno. Predavac izričito naglašava, da ta knjižica nema drugih pretenzija, nego da kao predavanje

posluži u snalaženju u novom pravopisu. Predavanje je pažljivo i pregledno obrađeno prema najsavremenijim udžbenicima te struke i dobro će doći svakom inteligentu koji se želi uputiti u zahtjeve novoga pravopisa.«

Kraljević je sudjelovao i u zajedničkom radu nekoliko đakovačkih i osječkih tiskara u izdavanju »Spomenice hrvatskog pjevačkog društva 'Sklad' — 'Preradović' u Đakovu 1863.—1939.« Mate Horvata, vrijedne monografije o ovome društvu. Na knjizi su radili Kraljević (tisak) i Biskupijska tiskara (slog), Cinkografija Građanske tiskare (fotografije) i Štamparski zavod Krbavac i Pavlović (uvez) iz Osijeka.

U njegovoj tiskari izlazilo je više novina. Osim već spomenutog »Glasa slobode«, »najgoreg lista u Jugoslaviji« — kako ga zovu »Đakovačke pučke novine«, koji je prestao izlaziti sa 165. brojem (31. 12. 1921.), ovdje je tiskano »Jugoslavensko napredno glasilo« »Narodni list«. Pokrenuto je pola godine nakon prestanka prvoga (1. broj 3. 6. 1922.). List je prestao izlaziti u ljeto 1928. (nakon Radićeve smrti); posljednji broj objavljen je 25. kolovoza. Nakon pola godine đakovački demokrati, okupljeni oko Sokolskog društva, osnivaju novi list, »Sokolski glas«, »organ Sokolskog društva u Đakovu«. Izlazio je svake subote (prvi broj 3. 11. 1928.). Prestao izlaziti godine 1931.

Konačno, on je štampao i tri humoristička lista: »Karneval« (1923.), »Pisanica« (bez godine, ali iz 1923. — »Narodni list«, br. 13. iz 1923.) i »Karneval« (1924.). Sva tri lista izašla su jednom a »izdao, pokupio i odgovara« Stjepan Fink, autor spomen-spisa o DVD iz 1922.

Kraljevićeva tiskara, kako navodi Ivan Ribar, »odigrala je u starom Đakovu jednu vrlo važnu ulogu u đakovačkom političkom i društvenom životu«. On je vodi sve do svoje smrti godine 1945. kada je preuzima njegov sin Pavao. Postojala je do Zakona o nacionalizaciji godine 1946.

BRANDEKEROVA TISKARA

U Đakovu su postojale tri tiskare, osnovane još prije I. svjetskog rata, dvije i u prošlom stoljeću. Tek nekoliko godina prije II. svjetskog rata, utemeljena je i četvrta tiskara. Vlasnik joj je Ivan Brandeker a osnovana je godine 1937.

Na početku godine 1937. prodao je Makso Bruck veći dio svoje tiskare Brandekeru. O tome je sačuvan ugovor[46] u dva gotovo istovjetna primjerka koja su napisali tiskari. Ugovor je sklopljen u Đakovu 1. veljače 1937. Onaj primjerak koji je napisao Bruck glasi:

»Prodao sam Vam danas u svojoj tiskarskoj radionici[47] nalazeće se
1) jedna šnelpresa sa pripadajućim alatom, tablicu sa pripadajućim alatom, matricama za ljevanje, valjke, željeznu ploču za šlisanje forme sa šliscajgom
2) jedna amerikanka sa pripadajućim alatom, matricu za ljevanje valjke, ključeve, šliscajga i 2 rame.
3) četiri regala sa 38 ormara i 45 ladica sa slovima u svim gradima, eifasunge, klišeje, šare te mesinglinija.
4) jedan regal sa ausšlusmaterijalom.
5) olovne i željezne štegove u svim dimenzijama
6) razna drvena slova u više gradima, lađe za slaganje, daske za slogove.
7) Velika količina garmon slova, posebno pakovano.
8) jedna handpresa
9) Uređaj u tiskari: stelaže i stolove.

Sve ovdje navedene strojeve, slova i materijal uz cijenu od

Din. 46.000.—

a u ime kapare primio sam u gotovom **Din. 5000.—**
te se obvezujete ostatak kupovine u iznosu od **Din. 41.000.—**[48]
isplatiti mi dne 15. travnja tek. god.

---

46) Ovaj i drugi dokumenti, gdje to nije posebno označeno, nalaze se u posjedu tiskareva sina Ivana Brandekera iz Osijeka, kojemu se i ovom prigodom najljepše zahvaljujem na pomoći. Prijepisi su u mene.

47) U primjerku koji je napisao Brandeker ta rečenica glasi: »Kupio sam danas od Vas u Vašoj tiskarskoj radionici nalazeće se«. Tako je i na drugim mjestima.

48) Začudo u primjerku Brandekerovu nalazi se svota od 52.000 dinara, odnosno nakon odbitka kapare 47.000 dinara!

Za pokriće ovog ostatka izdat ćete mi po Vami potpisanu i po Vašoj majci žiriranu mjenicu, plativa 6. ožujka 1937.

u tiskari nalazeći se benzin motor sa transmisijama i remenja sačinjavaju moje vlasništvo.« (Tiskano bez jezičnih i pravopisnih izmjena)

Pola godine kasnije (16. kolovoza) uputili su Brandeker i Dragutin Majer u ime uprave novina »Hrvatska Đakovština« dopis pjevačkom društvu Preradović u Đakovu (a vjerojatno i drugima), obavještavajući da su prekupili Bruckovu tiskaru. Dopis (u Muzeju Đakovštine u Đakovu) glasi:

»Kako je cij. odbornicima uvaženog HP i GD (Hrvatskoga pjevačkog i glazbenog društva — K. P.) 'Preradovića' sigurno već poznato, prekupili su potpisani od g. M. Brucka njegovu tiskaru, pa se kao vlasnici tiskare obraćaju na cij. naslov, da bi im povjerio izradbu tiskarskih radova, plakata i drugoga.

Izradbi svih tiskanica posvećujemo najveću stručnu pažnju, što dokazuju naši dosadašnji tiskarski radovi za sva đakovačka hrvatska društva. Sve tiskarske radove izrađujemo po najumjerenijim tiskarskim cijenama.

Nadamo se, da će naslov voditi računa o našoj tiskari i nama povjeriti tiskarske poslove, pa se u očekivanju cij. odgovara bilježimo sa hrvatskim pozdravom.«

Koliko je Dragutin Majer, urednik novina »Hrvatska Đakovština«, sudjelovao u otkupu Bruckove tiskare, nije pozanto. U drugim dokumentima njegovo se ime ne spominje.

Na poleđini dopisa napisan je odgovor (od 23. kolovoza) upravnog odbora »Preradovića« koji je zanimljiv jer svjedoči o uvjetima pod kojima su radili naši tiskari:

»Primili smo Vaš cij. dopis od 16. ov. mj. a kojega smo iznijeli na sjednici našeg upravnog odbora od 17. ov. mj. pa Vam povodom toga priopćujemo slijedeće.

Naše je društvo već više godina u poslovnim vezama sa tiskarom Kraljević rezultat čega je da smo još i danas dužni g. Kraljeviću prilično svotu novca. Dok ne dođemo u mogućnost da se riješimo toga duga, ne možemo stupiti s Vama u poslovne veze, jer bi inače pretrpjeli stanovitu štetu time što bi vjerovnik požurivao isplatu duga i nanio nam neugodnosti i troškova.

Mi ćemo Vas držati u evidenciji i kada nam se pruži prilika, vrlo poduprijeti sa kojom naručbom itd.

Uz hrvatski pjevački pozdrav.«

Brandeker[49] je kupio samo dio Bruckove tiskare a drugi, manji dio kupio je Matija Kraljević koji je i preselio na Bruckovo mjesto (Ulica

49) To potvrđuje i M. Malbaša u svojoj knjizi: »Tiskara (Kraljević — K. P.) je dva puta preseljavana i konačno smještena u bivšoj Ulici kralja Aleksandra, gdje je bila kuća Maksa Brucka koju je kupio od njega M. Kraljević 1939. godine... I. Brandeker je kupio Bruckovu tiskaru, no čini se samo jedan dio.« (str. 101. Citat do točkica pripada poglavlju o Kraljeviću a nakon točkica o Brandekeru.

Ivan Brandeker, nakon II. svjetskog rata

Maršala Tita 24.). Brandekerova tiskara nalazila se u Ulici Maršala Tita 13. Dvije kuće (1874. i 1878.) na tome mjestu dao izgraditi kipar Vatroslav Donegani (1836.—1899.). U jednoj je stanovao on a drugu je unajmljivao. Tu je kuću kupio trgovac I. Ratkaj. Kasnije su na toj okućnici sagrađene dvije kuće, postolara Heppa i stolara Poljaka. U Poljakovu dvorištu nalazila se tiskara (M. Marković, Đakovo i Đakovština, str. 240.).

Iz iste jo godine vjerojatno i sljedeći dopis (u Muzeju Đakovštine), bez datuma, kojega je Bradeker slao đakovačkim društvima:

»Častim se obavijestiti cijenj. naslov, da sam prekupio od g. M. Brucka iz Đakova tiskarsku radnju, koju vodim na svom imenu. U svojoj tiskari izrađujem sve vrsti tiskanica, letaka, plakata, objava, list. papira, koverata, knjiga, i t.d. jednom riječju: sve što zasijeca u

tiskarsku struku. Radnja se nalazi u ĐAKOVU, ALEKSANDROVA UL. BR. 11. (u dvorištu stolarije Poljak).

Umoljavam cij. naslov, da mi pokloni svoje povjerenje i u slučaju potrebe obrati se na mene radi izrade tiskanica. Cijene su vrlo umjerene, a izradba je solidna i prvorazredna.«

Početkom godine 1937. počele su izlaziti novine »Hrvatska Đakovština (prvi broj 13. veljače) u Bruckovoj tiskari. Bruck je tiskao 36 brojeva, međutim, u 37. broju (23. listopada) objavljena je ova bilješka:

»Za tiskaru M. Bruck, odgovara I. Brandeker.«

Brandeker je, dakle, 1. veljače sklopio ugovor o kupnji tiskare, 16. kolovoza uputio dopis pjevačkom društvu a 23. listopada nailazimo na prvi trag rada njegove tiskare. Gornja obavijest u novinama izlazila je desetak brojeva a zatim je vraćena stara (da se list tiska u Bruckovoj tiskari). Razlog tome postupku leži u činjenici da je Ivan Brandeker počeo raditi prije polaganja majstorskog ispita i dobijanja dopuštenja za rad. Zbog toga je podnio molbu Zanatskoj komori u Osijeku da mu odobri polaganje ispita. Zanatska komora odgovorila je 12. siječnja 1938., odredivši »da Vas se može pripustiti polaganju majstorskog ispita iz štamparskog zanata«. Ispit je održan u Osijeku 25. do 27. siječnja (praktični dio) i 28. siječnja (teoretski dio). Položivši ispit, Brandeker je dobio »Majstorsko svjedočanstvo« (Br. Is — 430. od 28. 1. 1938.) kojim se potvrđuje da je »pred ovom ispitnom komisijom danas položio majstorski ispit iz štamparskog zanata«.

Velikih poteškoća imao je Brandeker dok nije dobio »dozvolu za obavljanje štamparske radnje«. Prvo je uputio (nesačuvanu) molbu Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine u Zagrebu — Odjeljenju za trgovinu, obrt (zanatstvo) i industriju. Taj je odjel u odluci (31. 10. 1938.), na osnovi Zakona o radnjama iz godine 1932. i »nakon saslušanja Udruženja štamparskih preduzeća u Osijeku koje je protivno povećanju sadašnjeg broja štamparskih radnja u Đakovu«, riješio »da se uskrati izdanje zamoljene dozvole s razloga što stvarna potreba a i javni interes ne iskazuje dalje povećanje sadašnjeg broja štamparskih radnja u Đakovu«.

O gospodarskim i tiskarskim prilikama u vrijeme kada je osnovana ova tiskara govori Marija Malbaša.

»Gospodarske prilike krajem tridesetih godina teško su se odrazile i u poslovanju tiskara. U novinama i staleškim listovima češće su oglasi kojima se nude na prodaju male i srednje tiskare. Udruženje štamparskih preduzeća budno pazi da se ne bi gdje otvarale neke nove tiskare, jer to znači novu konkurenciju. I sama državna vlast nastoji spriječiti eventualno otvaranje novih tiskara.« (str. 101.)

U vezi je s time i ova bilješka pod naslovom »Odbijene dozvole za štampariju«, objavljena u osječkom stručnom listu »Hartija« (br. 2. iz 1939., str. 2.), a tiče se Brandekera:

»J. B. iz Đ., koji je preuzeo jednu postojeću štampariju, zatražio je dozvolu, ali je Kr. Banska uprava tu dozvolu uskratila s motivacijom, da u odnosnom mjestu i kraju ima prevelik broj štamparija.«

Ponovno je Brandeker podnio molbu nakon osnivanja Banovine Hrvatske (26. kolovoza 1939.). Banovinski Odjel za obrt, industriju i

trgovinu donio je odluku (od 20. rujna 1939.) kojom se uskraćuje izdavanje dozvole, »i to s razloga što bi se davanjem zamoljene dozvole stvarno povećao broj štamparskih radnja u Đakovu, budući da napuštena štamparska radnja Maksa Brucka u Đakovu... nije uopće bila kao takva propisno regisitrirana« i jer »potreba i javni interes dotičnog kraja nikako ne iziskuje dalje povećanje sadašnjeg broja štamparskih radnja u Đakovu«.

Brandeker je i godine 1941., u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske, tražio »dozvolu za obavljanje tiskarske radnje«. To je odobrenje dobio »Odlukom« Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu od 28. kolovoza kojom se »dozvoljava Ivanu Brandekeru uređenje i upotrebu radionice i postrojenja u dvorištu kbr. 11 u ulici Kralja Aleksandra u Đakovu u svrhu obavljanja tiskarskog posla.«

Iako nije imao dozvolu za otvaranje štamparije, ipak je Brandeker nesmetano radio (kao i ranije Bruck). Tiskao je malo. Osim novina »Hrvatska Đakovština« (koje su prestale izlaziti na kraju godine 1938.) i nekoliko letaka, poznata je samo jedna knjiga koju je tiskao (u Muzeju Đakovštine). To su »Pravila pogrebnog društva za Đakovo i okolicu«, tiskana godine 1939. Knjižica broji 12 stranica i ispred toga 17 numeriranih stranica formulara za upisninu.

Ivan Brandeker rođen je 6. ožujka 1913. u Đakovu. Roditelji su mu Đuro i Ivana r. Drescher, ratari (Matica krštenih u Matičnom uredu, Đakovo). Pučku i šegrtsku školu završio je u Đakovu.

Bijaše nogometašem i suosnivačem Đakovačkoga športskog kluba Građanski godine 1931.

»Međutim, zatišje je vladalo svega do 1931. godine kada se na inicijativu Božidara Brajkovića (prvog predsjednika), zatim Matanovca, Brandekera, Tepfnera, Bekera i Šnajdera osniva ŠK 'Građanski' koji je prvu utakmicu odigrao protiv osječke 'Viktorije' i izgubio s 1:3. Prvi sastav Građanskog izgledao je ovako: Špeht, Wesinger, Majer, Brandeker, Aman, Đanić, Mijo Tetman, Beran, Gašparević i Šnajder.«[50]

Godine 1945. tiskara je konfiscirana a on osuđen na četiri godine zatvora. Kaznu je izdržao u Lepoglavi (1945-9.). Nakon toga radio je u đakovačkoj štampariji do godine 1954. kao poslovođa. Sudjelovao je u osnivanju i radu uprave nogometnog kluba Mladost (1953.) koji je iduće godine promijenio ime u Đakovački športski klub (ĐŠK).

Brandeker je godine 1954. prešao u Osijek i zaposlio se u NIP Štampa. Radio je uglavnom kao »meteur na prelomu lista 'Glasa Slavonije' i drugih listova, 'Vinkovačke novosti' i 'Borac', kao i nizu tvorničkih listova. U posljednje vrijeme radio je kao dobar i vrijedan tipomašinista u odjeljenju tipoštampe« (iz nekrologa u neimenovanom grafičkom listu, koji je do mene došao kao isječak).

Umirovljen je godine 1968. Umro je u Osijeku u 59. godini 12. listopada 1972. a sahranjen dva dana kasnije na osječkom Gornjogradskom groblju.[51]

50) S. Rechner, Pregled razvitka nogometnog sporta u Đakovu, Povijest sporta, br. 13., Zagreb 1973., str. 1215. Također i S. Rechner, Iz historije đakovačkog nogometa (2), Đakovački list, br. 332. od 17. 8. 1961.

51) Veliku je pogrešku napravila Marija Malbaša (»Povijest tiskarstva u Slavoniji«, str. 101.) kada je napisala: »Brandeker je napustio zemlju«. Kao što se vidi, to nije točno.

TISKARE KAO EKONOMSKI FAKTOR

U dosadašnjem tekstu đakovačke su tiskare promatrane s kulturnopovijesnog stanovišta. Nne treba, međutim, zaboraviti da je tiskarstvo i ekonomski faktor. U ovom poglavlju bit će riječi o tehničkom uređenju tiskara i organizaciji rada, o radnicima i njihovim kvalifikacijama.

U literaturi postoje dva različita mišljenja o tome gdje su kupljeni strojevi za Biskupijsku tiskaru. M. Pavić i M. Cepelić u knjizi o biskupu Strossmayeru (str. 236.) navode kako su kupljeni u Vukovaru:

»Kroz prvih osam godina štampan je 'Glasnik' u Osijeku, od god. 1881. poče izlaziti u **tiskari biskupijskoj,** koja je privolom i preporukom biskupa našega prekupljena iz Vukovara troškom od kojih 8000 for.«

Autor (to je poglavlje napisao Matija Pavić) nije naveo koja je to vukovarska tiskara. U obzir dolazi jedino tiskara Andrije Wagnera. Wagner je umro godine 1878., ali je iduće godine »tiskom Andrije Wagnera« objavljena jedna knjiga (Kaukova pripovijetka o N. Zrinskome).[52] Istoga je mišljenja i prof. M. Malbaša u knjizi »Povijest tiskarstva u Slavoniji (str. 77.):

»Ne navodeći godinu smrti Andrije Wagnera, Brlić kaže da je njegova udovica tiskaru prodala Ernestu Jančiku iz Bačke Palanke, a vrijeme rada tiskare stavlja od godine 1870. do 1878. ... Kako Smiljanić navodi da se zapravo samo pretpostavlja da je Jančik kupio Wagnerovu tiskaru, na ovom se mjestu može iznijeti i druga pretpostavka koja mi se čini osnovana: Wagnerovu tiskaru kupila je đakovačka biskupija, odnosno Strossmayer. U Spomenici izdanoj za 50-godišnjicu biskupovanja J. J. Strossmayera, autor poglavlja o biskupijskoj tiskari navodi da je tiskara prekupljena iz Vukovara troškom od kojih 8000 forinti. Kako je ovdje upravo riječ o godini 1879. stvar izgleda sigurna.«

52) Dorn-Brlić, Prilozi bibliografiji knjiga, novina i časopisa štampanih u Vukovaru, str. 36., druga jedinica odzgor.

Marinko Lacković u članku »Biskupijska tiskara u Đakovu« (Glasnik, br. 20-1. 1914. str. 175.) tvrdi kako je Mato Strac kupio ručni stroj u Beču:

»Pa kakva je to bila tiskara? Najjednostavnija, najprimitivnija, što može biti — jednostavan stroj (Handpresse), s kojim je, što se tiče brzine i izvedbe posla, teško bilo zadovoljiti i najčednijim zahtjevima.

Taj je ručni stroj nabavljen koncem god. 1880. Mjeseca srpnja te godine poslao blage uspomene biskup J. J. Strossmayer tadanjeg Zemunskog kapelana Matu Straca u Beč, da se u državnoj štampariji uputi ponešto u tiskarski posao. Strac je u Beču boravio tri mjeseca i po nalogu biskupovom nabavio spomenuti ručni stroj.«

Iz svega ovoga može se zaključiti da je Strossmayer kupio ručni stroj u Beču a ostalo u Vukovaru iz Wagnerove tiskare.

Lacković također navodi da je faktorom u tiskari postao Josip Strossmayer a prvim šegrtom Mišo Sommer, kasnije bilježnik. Bit će da nije u pravu za Strossmayera jer je ovaj radio u Zagrebu (a teško je pretpostaviti kako je još jedan Strossmayer tipografom).

Takvo je stanje trajalo desetak godina. Godine 1889. došlo je do likvidacije Hrvatskoga katoličkog dioničkog tiskarskog društva u Vukovaru i tiskarski su strojevi prešli u vlasništvo đakovačke tiskare.

»Godine je 1889. došlo do likvidacije Hrv. kat. tisk. društva u Vukovaru, te je naša dijecezanska zaklada, koja je usljed veledušnih poklona svećenstva postala vlasnicom ovećeg broja društvenih dionica, došla napokon u posjed cijele tiskare spomenutog društva. Tako je došlo do biskupijske tiskare u onom obliku, u kom je većini našeg svećenstva poznato. Stroj, što ga je naša tiskara na taj način kupila od Vukovarskog hrv. kat. tisk. društva, bio je iz tvornice H. Lözer i po tvrtki L. Kaiser iz Beča namješten u Vukovaru god. 1878. Kad je dakle u Đakovo prenesen, bio je u porabi već preko 10 godina. Stroj je bio stare konstrukcije, a tjerao se ručnim pogonom.« (M. Lacković, str. 175.)[53]

Taj je stroj izdržao još četvrt stoljeća. Prinova nije bilo do godine 1907. kada je kupljena amerikanka da zamijeni stari stroj u sitnijim poslovima:

»Da ga malo odteretimo, nabavili smo god. 1907. amerikanku za sitnije poslove, koji su se dotle svi, pa čak i štampanje posjetnica, izrađivala na velikom stroju.« (M Lacković, str. 175.)

U izvještajima đakovačke šegrtske škole zabilježena su imena tipografskih šegrta. U deset školskih izvještaja (1891/2. — 1899/90.; 1907/8; 1913/4.), koliko je izvještaja poznato, školovalo se 46 šegrta.[54]

---

53) O tome piše i M. Pavić u članku o biskupijskome »Glasniku«: »Na prelazu iz god. 1889. u 1890. zbile su se mnoge promjene. Tiskara katoličkog društva u Vukovaru prešla je u vlasništvo dijeceze i bi premještena u Đakovo.« (Glasnik, br. 7., 1922., str. 57.).

54) U Đakovu je izučio tiskarstvo Andrija Krbavac (r. 1883. u Đakovu). Bio je veoma dobar učenik (sposoban s odlikom) a kao šegrt radio je u Biskupijskoj tiskari. U Zagrebu je postao poslovođa Pučke tiskare i tehnički ravnatelj Hrvatskoga štamparskog zavoda. Suosnivačem Štamparskog zavoda Krbavac i Pavlović (1926.—1941.) u Osijeku. U Đakovu je tiskao godine 1902. knjižicu »Na povratku«. Napisao 1910. spomen-spis Hrvatskoga tipografskog društva.

Od toga su 14 tiskari, 12 slagari, 12 slovoslagari, 3 knjigotiskari i 1 knjigoveža; za četvoricu se ne navodi koji su obrt izučavali (u izvještaju 1913/4. upisani su samo opći podaci). U Biskupijskoj tiskari radilo je 27 a u Bruckovoj 15 šegrta.

Dragocjenih podataka nalazimo u djelu V. Bukšega i S. Boranića »Cjenični odnošaji knjigotiskarskoga radništva u Hrvatskoj i Slavoniji« (Zagreb, 1910.) U đakovačkim tiskarama radilo se dnevno 9 (Biskupijska i Kraljevićeva) i 10 sati (Bruckova tiskara).[55] Devetsatno radno vrijeme tada je prevladavalo jer je 75 štamparija radilo toliko. Samo 22 tiskare, među kojima i Bruckova, radile su 10 sati. Posebni satovi plaćali su se 2 i pol filira od krune (Biskupijska i Kraljevićeva tiskara), odnosno 40 filira kod Brucka. Pogon je bio ručni (opet Biskupijska i Kraljevićeva tiskara) i benzinski (Bruck) a rasvjeta petrolejska u sve tri tiskare.

U đakovačkim je štamparijama bilo zaposleno sljedeće osoblje:

Biskupijska tiskara: pomoćnici — 1 slagar i 1 švajcerdegen
naučnici — 1 slagar i 1 švajcerdegen
1 pomoćni radnik
Ukupno: 5 radnika

Bruckova tiskara: pomoćnici — 1 švajcerdegen
naučnici — 5 švajcerdegena
Ukupno: 6 radnika

Kraljevićeva tiskara: pomoćnici — 1 švajcerdegen
naučnici — 1 slagar
1 pomoćni radnik
Ukupno: 3 radnika

Sveukupno je u đakovačkim tiskarama radilo 14 radnika (3 švajcerdegena, 1 slagar, 8 naučnika i 2 pomoćna radnika).

Tiskare su imale ove strojeve:
Biskupijska tiskara: 3 tiskarska (1 brzotisni, 1 amerikanka i 1 ručna preša) i 2 pomoćna (1 stroj za rezanje papira i 1 mali pomoćni stroj).
Bruckova tiskara: 5 tiskarskih (2 brzotisna, 2 amerikanke i 1 ručna preša).
Kraljevićeva tiskara: 2 tiskarska (1 brzotisni i 1 amerikanka) i 2 pomoćna (1 za rezanje papira i 1 mali pomoćni stroj).

Sveukupno je bilo u tri đakovačke tiskare 10 tiskarskih strojeva (4 brzotisna, 4 amerikanke i 2 ručne preše) i 4 pomoćna stroja (2 za rezanje papira i 2 pomoćna); slagaći strojevi nisu navedeni.

Stari brzotisni stroj u Biskupijskoj tiskari izdržao je do pred I. svjetski rat. Tada je konačno trebalo nabaviti novi brzotisak ili zatvoriti tiskaru:

---

55) Devet sati radilo se i godine 1905. kako izvještava »Hrvatski tipograf« (br. 5., 1905.) — prema V. Cecić, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske« Zagreb, 1955.).

»Punih je 25 godina služio taj stroj biskupijskim potrebama. Zub je vremena i na njemu ostavljao tragove svoje, te je pod zadnje već malo koji dio na njem bio, a da ga nismo morali krpati i popravljati. Krpež kuću drži, vele naši, pa tako smo i mi s njime postupali, da se uzmogne ipak kako tako raditi... Napokon se došlo dotle, da ni krpež nije više pomogao. I tako nas nužda prisilila, da se odlučimo za jedno od ovoga dvoga: ili nabaviti novi stroj, ili s tiskarom posve prestati.« (M. Lacković, str. 175.)

U to je vrijeme đakovačkim biskupom (od 1910.) dr. Ivan Krapac (1943. — 1916.) koji je kao dobrotvor »duboko u džep sezao i obilato na sve strane davao«. Upravitelj tiskare Lacković je znao da »netreba drugo, nego da preuzv. gospodin samo jedanput u tiskaru dođe i da je vidi, pa neće moći dozvoliti, da ona stara čegrtaljka i dalje u prostorijama naše tiskare ostane.«

To se i dogodilo. U lipnju 1914. navratio je biskup i u tiskaru, »vidio našu sirotinju, pa se začudio, da se s tom starom podrtinom još može raditi. Bez mnogog razmišljanja odredio, da se imade nabaviti novi stroj — a polovicu, reče biskup dajem ja iz svoga džepa.« (M. Lacković, str. 175.)

O novome stroju opširno je izvijestio Lacković:

»Novi je stroj pod konac listopada stigao, te je ovih dana namješten. Namjestila ga je tvrtka L. Kaiser iz Beča. Stroj je najnovije konstrukcije, tip Victoria-Schnelpresse iz Beča 'Schnellaüfer' sa 2 valjka, sistem iz g. 1913. Veličina mu je po slogu 65/100. Izrađen je od tvornice Packstroch i Schneider iz Drezden-Heidenau. Tjera se benzinmotorom sa 3HP., troši 1/4 kg. benzina na sat po konjskoj sili, te može do 1400 istisaka na sat odštampati. Cijena mu je zajedno sa motorom Kr. 12.400. Tvrtka je L. Kaiser preuzela stari naš stroj za svotu od Kr. 700, dočim je ostatak od Kr. 11.700 platio polovicu preuzv. gosp. biskup Dr. Ivan Krapac. Za drugu smo polovicu našli također veledušnog dobrotvora, koji je i dosele u svim potrebama našoj tiskari najpripravnije pružio pomoćnicu ruku, a to je naš preč. Stolni kaptol Bosansko-Đakovački. U svom dopisu od 4. studenog t. g. br. 304. javlja preč. stolni kaptol preč. Ordinarijatu, da je prema zaključku svoje sjednice od 28. listopada t. g. iz prištednje u gotovini kaptolske zaklade za novi tiskarski stroj votirao iznos od Kr. 5.850 ...« (M. Lacković, 176.)

Na osnovi ovih podataka može se zaključiti da su Biskupijska i Bruckova tiskara pripadale srednjim tiskarama u Hrvatskoj a da je Kraljevićeva tiskara bila manja.

Na tipografskoj zemaljskoj konferenciji u mjesecu listopadu 1913. raspravljalo se o primjeni cjenika za radnike u tiskarama. Pod utjecajem ove konferencije u Đakovu su 1914. tiskarski radnici štrajkali 6 dana i uspjeli provesti povoljan cjenik. (V. Korać, Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. 2., Zagreb 1930., str. 511-2.). Bio je to prvi štrajk u đakovačkim štamparijama i jedan od najstarijih u Đakovu.

Odmah nakon I. svjetskog rata, na početku nove države, godine 1919. pokrenuta je akcija oko mijenjanja postojećega cjeničnog odnosa i do povećanja plaća i zarada tiskarskih radnika. Cjenično povjerenstvo

Hrvatskoga tipografskog društva obišlo je pokrajinske tiskare u lipnju, između ostalih i Đakovo, da ustanovi kolike su plaće. Krajem godine uspjeli su štampari bez štrajka povisiti plaće, tako da je u Đakovu kvalificiranim radnicima povećano na tjedan 60 kruna. Godine 1920. tjedna plaća kvalificiranim radnicima iznosila je 190 kruna.

»Tako su otprilike stajale stvari u grafičkoj sindikalnoj organizaciji Hrvatske početkom i prvom polovicom g. 1920.« (V. Cecić, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske, str. 156. i 159.)

U veljači godine 1920. došlo je do još jednog štrajka u Đakovu, do štrajka slagara u Biskupijskoj tiskari. Tadašnje novine »Sloga«, glasilo Hrvatske zajednice, morale su zbog toga povisiti pretplatu.

»Našim pretplatnicima. Uslijed štrajka slagara, povećana im je plaća, tako, da samo štampanje jednog primjerka 'Sloge' stoji preko jedne krune. Prisiljeni smo stoga povisiti pretplatu od 1. travnja na 8. — Kr.« (Sloga od 3. 3. 1920.)

Svrha je, dakle, štrajka da povisi nadnice slagarskih radnika a dogodilo se upravo u vrijeme tarifnog pokreta u Hrvatskoj, spomenutog gore. Kao što se vidi, štrajkaši su u tome uspjeli.[56]

Prvi podaci o strojevima, pogonu i rasvjeti te o radnicima u đakovačkim tiskarama između dva rata potječu iz godine 1920.[57] Radnika je zaposleno devet: u Biskupijskoj tiskari 4 (2 slagara, 1 strojar i 1 knjigovežni pomoćnik), u Bruckovoj tiskari 4 (1 slagar, 1 strojarski naučnik, 1 ulagačica i 1 knjigovežni pomoćnik) i u Kraljevićevoj tiskari 1 (slagar). Strojeva je bilo 15: u Biskupijskoj tiskari 4 (1 brzotisni, 1 amerikanka, 1 ručna preša, 1 stroj za rezanje papira), u Brucka 8 (2 brzotisna, 1 amerikanka, 1 ručna preša, 1 stroj za rezanje papira, 1 škare i 2 pomoćna stroja) i u Kraljevića 3 (1 brzotisni, 1 amerikanka i 1 stroj za rezanje papira). Ukupno je bilo strojeva: 4 brzotisna, 3 amerikanke, 2 ručne preše, 3 za rezanje papira, 1 škare i 2 pomoćna stroja.

Rasvjeta je karbitna u sve tri tiskare a pogon benzinski (Biskupijska i Bruckova tiskara) i ručni (Kraljević).

Usporedimo li ove podatke s onima iz godine 1910., dobit ćemo sljedeću tablicu:

	1910.	1920.
Biskupijska tiskara	5	4
Bruckova tiskara	6	4
Kraljevićeva tiskara	3	1
ukupno	14	9

56) K. Pavić, Radnički pokret u Đakovu 1918.-1921. godine (IV), Đakovački list, br. 923. od 1. 9. 1979.

57) J. Kralj, Hrvatsko tipografsko društvo 1870.-1920. Spomen-spis o pedesetgodišnjici života i rada društva, Zagreb 1920., 81. i 85.

rasvjeta		petrolej	karbit
pogon		benzinski (Bruck)	benzinski
		ručni	ručni (Kraljević)

strojevi

	brzotisni	amerikanke	ručna preša	stroj za rezanje papira
1910.	4	6	2	2
1920.	4	3	2	3

	škare	pomoćni
1910.	—	2
1920.	1	2

Iz ovih ovdje iznijetih podataka možemo zaključiti da se stanje đakovačkih tiskara nije za deset godina poboljšalo, nego upravo pogoršalo. Smanjio se broj radnika (sa 14 na 9) a zatim nisu nabavljeni novi strojevi. Tako je opao broj amerikanki sto posto a broj brzotisnih strojeva ostao je isti. Poboljšanje možemo naći u pogonu jer je i Biskupijska tiskara prešla na benzin. Razloge takvome nazatku treba tražiti u svjetskom ratu.

Posoje i podaci iz godine 1941. o Brandekerovoj tiskari: on je imao 1 brzotisni stroj i 1 amerikanku na ručni pogon (M. Malbaša, Povijest tiskarstva u Slavoniji, str. 99. i 101.)

Prema Lakataševim statističkim podacima iz godine 1924.[58] imala je đakovačka biskupija tiskaru i knjigovežnicu, Bruck tiskaru, knjigovežnicu, nakladni zavod (koji je iste godine prodao), knjižaru i papirnicu a Kraljević tiskaru i knjigovežnicu; Lakatoš ne navodi da je i Kraljević imao knjižaru (od godine 1923.). Prema tome, nekoliko godina nakon rata postojale su u Đakovu tri tiskare, tri knjigovežnice, dvije knjižare, jedna papirnica i jedan nakladni zavod. Kasnije je knjižaru osnovala i Biskupijska tiskara.

Početkom godine 1924. pokrenule su novine »Narodna obrana« (od srpnja 1935. »Hrvatska obrana«) akciju »Fond dobre štampe«, prikupljajući dobrovoljne priloge za razvoj novina. Od 1. broja godine 1935. te su novine i Biskupijska tiskara pokrenule novu inicijativu, zasnovanu također na dobrovoljnim prinosima, pod naslovom »Zlato i srebro za dobru štampu«. Prikupljena sredstva iskoristila bi se za kupnju linotypa, slagaćeg stroja. Novine su redovno izvještavale o darovanim svotama i darovateljima. Darovi bijahu različiti: od 5 i 10 dinara do 200 i 500 dinara,[59] ali i par zlatnih naušnica i zlatni prsten. Darovatelja je najviše iz Đakova, ali i iz Zagreba, Osijeka, Slavonskog Broda i drugih mjesta. Uredništvo je pronašlo nekoliko tzv. hiljadara, to su darovatelji koji su uplatili tisuću dinara za deset mjeseci (100 dinara mjesečno).

---

58) J. Lakatoš, Industrija Hrvatske, Zagreb, 1924., str. 468.

59) »Radosno javljamo, da se ovaj put sjetio našega linotypa g. Antun Res, graditelj iz Zagreba sa svotom od 500 Din. Plemenitom darovatelju naša zahvala.« (Hrvatska obrana, br. 37. od 13. 9. 1935.)

Bit će da su ljudi prigovarali takvu pothvatu u vrijeme ekonomske krize. Takvima su novine odgovorile sljedećim člankom (Narodna obrana, br. 2. od 11. 1. 1935.):

»S više smo strana u posljednje vrijeme čuli opaske, čemu da smo u ovo teško vrijeme počeli akciju za linotype, koji da navodno nije baš potreban za slaganje jednog tjednika. Svima onima, koji tako misle, možemo odgovoriti, da ne poznaju dosta dobro tiskarskih prilika. Tjednik, koji se u tiskari slaže rukom, a ne strojem, nikada ne može da dostigne uz isti potrošak novca i u isto vrijeme onaj tjednik, koji se slaže na stroju. Dakako, dok je NARODNA OBRANA izlazila svaki puta samo na četiri stranice, mogao se sav posao jeftino i na vrijeme svršavati. No sada, kad list izlazi na osam stranica, stvar je sasvim drukčija. U tiskari su naši troškovi više nego postostručeni, a da i ne govorimo o poteškoćama, na koje nailazimo, kad zaželimo list izdavati na 12 stranica ili zbog kojeg blagdana treba požuriti dovršenje sloga i tiskanja. Sve će se to ukloniti novim strojem i moći će osim toga list da izlazi tjedno na 12, a poslije na 16 stranica, kako to kanimo s vremenom uvesti. Pretplata se neće ipak povisivati.«

Pri kraju godine 1935. prikupilo se već toliko novaca da su novine (br. 40. od 4. 10.) pisale:

»Prijateljima našega lista javljamo, da pitanje našega linotypa mora doskora da bude riješeno. Jednu smo ponudu za kupnju već primili, a sada očekujemo druge neke ponude, prije nego što se odlučimo na kupnju.«

Ipak je to bilo preuranjeno veselje (očito je prikupljeno malo novaca) jer je stroj kupljen tek godine 1938. u vrijeme Schützova upraviteljstva Biskupijskom tiskarom. Tom prilikom Rudolf Schüz objavio je u »Glasniku« (br. 16., 1938., str. 131-3.) veći članak pod naslovom »Naša tiskara i naša štampa«. U njemu je napisao:

»Stroj nabavljen godine 1914. još i danas izvrsno djeluje. ... **Preč.** g. Lackoviću, kao tadašnjem upravitelju tiskare, treba uistinu čestitati na tako dobroj akviziciji. No to je nažalost bila posljednja akvizicija **Biskupijske tiskare** za čitavu četvrtinu stoljeća. Sve do godine 1938. **Bskupijska tiskara** nije dobila nikakvog novog stroja, niti drugih kakvih predmeta od veće važnosti. Veliki je rat poremetio sve velike planove preč. g. Lackovića, a jamačno i drugih upravitelja **Biskupijske tiskare.** Tako smo još uvijek bili daleko od ideala, što ga je u onom spomenutom članku (»Biskupijska tiskara u Đakovu« u »Glasniku« 1914. — K. P.) zacrtao preč. g. Lacković: da se **Biskupijska tiskara** razvije u modernu jaku tiskaru, koja će biti kadra svim zahtjevima potpuno udovoljiti.« (str. 131.)

U proljeće te godine kupljen je linotyp »za svotu prema kojoj onih 11.700 kruna (kojom je kupljen brzotisak godine 1914. — K. P.) upravo nestaju. Ne ćemo da potanko sada opisujemo toga stroja, jer su njegovi principi danas poznati manje više svakom. Hoćemo samo istaknuti da je ovakav stroj od neprocjenjive vrijednosti za svaku tiskaru, koja iole hoće da odgovara onim zahtjevima, što ih naše vrijeme na svaku tiskaru stavlja.« (str. 131.)

U daljem tekstu Schütz je iznio zaista moderna shvaćanja novinarstva i o uređivanju »Hrvatske obrane«, dakako u skladu s katoličkim duhom tih novina.

U »Spomen-knjizi o djelovanju tipografske odnosno grafičke organizacije u Zagrebu« (Zagreb, 1940.) naveden je taj linotyp sa 3 magazina.

DODATAK

TISKARE OD OSLOBOĐENJA DO ZAKONA O NACIONALIZACIJI

Nakon II. svjetskog rata Đakovo je imalo tri tiskare: Biskupijsku, Kraljevićevu i Brandekerovu. Brandekerova je tiskara bila odmah konfiscirana. Budući da je Matija Kraljević umro godine 1945., naslijedio je tiskaru njegov sin Pavao Kraljević. U toj je tiskari godine 1946. objavljena jedna knjiga, »Zakon o sprovođenju agrarne reforme i kolonizacije« (str. 12, na 2. str. korica bilješka: »Preštampano iz 'Narodnih novina' od 28. studenoga 1945., br. 80.).[1] To je jedina knjiga tiskana u ovoj tiskari u novoj državi.

Biskupijska tiskara objavila je ove godine tri knjige: Akšamovićevu »Korizmenu poslanicu« (str. 16), »Obavijest Bisk. Ordinarijata. (II. — 1946.)« (str. 2)[2] i »Okružnice (đakovačke biskupije od 1. IX. — 30. IX 1946.)« (str. 22)[3] Ovdje je štampan i časopis »Istina«, nasljednik »Glasnikov«. Prvi broj izašao je 20. siječnja 1946. na 12 str. tiskom »Biskupijske tiskare u Đakovu, Preradovićeva ul. 15.«. Časopis je dobro primljen i prva su dva broja rasprodana. »Istina« je prethodnica »Vjesnika«, biskupijskoga glasila koje izlazi i sada.

U Biskupijskoj su tiskari tiskane novine »Đakovština«, glasilo Narodne fronte za kotar i grad Đakovo«. Novine se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Počele su izlaziti u drugoj polovici godine 1945., ali prvih osam brojeva nije sačuvano. Poznate su tek od 9. broja (5. 1. 1946.). Novine su tiskane jednom tjedno, izdavač je Kotarska i gradska Narodna fronta a glavni je urednik Ivan Novak. U 16. broju (23. 2. 1946.) objavljena je ova reklama:

»Biskupijska Tiskara Zakupac Narodna fronta Đakovo. Prima na izradu: sve tiskanice kao novine, brošure, plakate, letake, listovne papire, omote, račune, posjetnice i t.d.«

Posljednji poznati broj (31.) tog lista tiskan je 8. lipnja 1946.

Na kraju godine 1946. donijet je »Zakon o nacionalizaciji privat-

1) Bibliografija knjiga tiskanih u N. R. Hrvatskoj za god. 1945. i 1946., Zagreb, 1948., str. 260.
2) Bibliografija 1945 i 1946, str. 203.
3) Bibliografija 1945 i 1946, str. 265.

nih privrednih poduzeća« (»Službene novine«, br. 98. od 6. 12. 1946.) u kojemu između ostalih postoji i ova odredba:

»Danom stupanja na snagu ovog zakona nacionaliziraju se i prelaze u državno vlasništvo sva privatna privredna poduzeća općedržavnog i republikanskog značenja u slijedećim granama privrede:

... 19) u grafičkoj i štamparskoj industriji.«

Tim je zakonom nacionalizirana Kraljevićeva tiskara koja je, zajedno s Brandekerovom tiskarom, postala temeljem Štamparije Narodne fronte Đakovo (od godine 1948. Gradsko grafičko poduzeće). Godine 1947. ona je tiskala šest knjiga: godišnji izvještaj niže gimnazije, »Osnove za vjersku pouku djevojkama« i četiri knjige »Odredbi i obavijesti biskupskog ordinarijata«.[4]

Bez obzira na zakon i onu obavijest u »Đakovštini« ostala je Biskupijska tiskara i dalje u sastavu biskupije i tiskala je godine 1947. sljedeće knjige: Akšamovićevu »Korizmenu poslanicu«, »Grkokatolički crkveni kalendar i tipih za godinu 1947.«, »Directorium« za 1948. i »Posebno ispitivanje savjesti o pojedinim dijelovima i stupnjevima kreposti«.[5] Iduće godine objavila je biskupovu »Korizmenu poslanicu«, Bulatove »Staleške propovijedi za muževe i djevojke«[6] i »Posebno ispitivanje savjesti o pojedinim dijelovima i stupnjevima kreposti«.[7]

Godine 1948. izglasan je »Zakon o izmjenama i dopunama zakona o nacionalizaciji privatnih poduzeća« (»Službene novine«, br. 35. od 29. 4. 1948.) u kojemu je učinjena i ova izmjena (čl. 1.):

»Iza člana 2. dodaje se nov član 2a. koji glasi:

Osim privatnih privrednih poduzeća iz člana 1. a u vezi člana 2. nacionaliziraju se i prelaze u državno vlasništvo sva ona poduzeća koja po svom značaju ili po svom kapacitetu imaju opću važnost za saveznu ili republikansku privredu, za zaštitu narodnog zdravlja ili za kulturni razvoj naroda. Takvim poduzećem smatraju se:

,,, 9) sve štamparije, litografije i cinkografije.« (str. 433.)

Nakon ovoga zakona prestaje postojati Biskupijska tiskara.[8] O njezinoj daljoj sudbini govore dokumenti koji se nalaze u Tipografiji, đakovačkoj tiskari (a dobio sam ih na korištenje dobrotom Ivice Horvatovića).

Dne 29. 4. 1948. napravljen je »Inventar Biskupske tiskare« na pet stranica kancelarijskog papira.[9] Prema ovome inventaru napravila je komisija 12. lipnja 1948. procjenu »cjelokupnog uređaja Biskupske tiskare u Đakovu« u iznosu od 381.330 dinara.

---

4) Bibliografija knjiga tiskanih u N. R. Hrvatskoj za god. 1947., Zagreb, 1949., str. 127-8.
5) Bibliografija 1947., str. 67.
6) M. Srakić, Bibliografija svećenika đakovačke i srijemske biskupije, Đakovo, 1982., str. 47.
7) Bibliografija knjiga tiskanih u N. R. Hrvatskoj za god. 1948., Zagreb, 1954., str. 98.
8) U »Službenom glasu Gradskog Narodnog odbora u Đakovu« (br. 15. od 15. 5. 1948., str. 3.) u članku »Nacionalizirana poduzeća« navodi se da su »na području gradskog NO-a u smislu Zakona o nacionalizaciji nacionalizirana slijedeća poduzeća: ...tiskare Kraljević i Biskupska tiskara«.
9) Postoji također i »Inventar Tiskare M. Kraljević i sin Đakovo« od 28. 4. 1948. na devet stranica.

U Zagrebu je 30. lipnja 1948. Narodna Vlada Narodne Republike Hrvatske na osnovi »Osnovnog zakona o državnim privrednim poduzećima« donijela »Rješenje« (Br. 12933-1948.) koje glasi:

»I. Poduzeća 'Biskupska tiskara' u Đakovu i Tiskara 'Kačić' u Šibeniku, koja su prešla u vlasnost države temeljem čl. 1 toče 9. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća, predaje se Vladi Narodne Republike Crne Gore.

II. U smislu Naredbe Vlade FNRJ br. 1230-1947. o prijenosu uređaja i spajanju nacionalizranih poduzeća sa državnim privrednim poduzećima i prethodnom popisu i procjeni imovine ovih nacionaliziranih poduzeća, kao i Uredbe o postupku za procjenu vrijednosti i utvrđivanju naknade za nacionaliziranu imovinu, izvršit će se prethodno popis i procjena poduzeća 'Biskupska tiskara' u Đakovu i Tiskare 'Kačić' u Šibeniku, u koliko to već nije učinjeno.«

Rješenje je potpisao predsjednik vlade dr. Vladimir Bakarić.

Ovim su rješenjem strojevi Biskupijske tiskare postali vlasništvom crnogorske vlade, koja ih je predala Novinsko-izdavačkom poduzeću Pobjeda iz Cetinja. Predstavnici Glavne direkcije grafičke industrije, Gradskoga grafičkog poduzeća iz Đakova i cetinjske Pobjede (u ime Predsjedništva Vlade Narodne Republike Crne Gore) sastali su se u Đakovu 28. kolovoza 1948. da izvrše »predaju tiskarskih strojeva Poduzeća Biskupske tiskare u Đakovu Novinskom Izdavačkom preduzeću 'Pobjeda' Cetinje«. O tome su sastavili »Zapisnik«. Cetinjska Pobjeda preuzela je ove strojeve:

»1.	1 komada brzotisnog stroja marke Rokstram et Šnajder 100x80 procjenjeno na — — — —	80.000 Din
2.	1 komada stroja za perforiranje ručni ANGER vrijedno — — — — — — — —	1.200 Din
3.	komad prese za otiskivanje ručna vrijedno — —	3.000 Din
4.	Linotip model 4a broj 11325 tri magazina matrica, 17 isključnih klinova, ulošci za (35 komada) isključivanje redova, 3 matrice za lijevanje slova, 1 kašika željezna, 1 lampa i 200 kg olova, vrijedno — — — — — — —	150.000 Din
5.	1 stolić od linotipa — — — — — —	100 Din
6.	8 kg faseta stegovi i uglovi — — — — —	500 Din
7.	stegovi sa slisanje 25 kg — — — — —	2.000 Din
8.	1 slisplatna za brzotisni stroj — — — — —	3.000 Din
9.	1 daska za vađenje slova — — — — —	100 Din
10.	sanduk za olovo — — — — — — —	50 Din
11.	2 okvira za formu — — — — — — —	500 Din«
	(napisano naknadno rukom:)	240.450

Na kraju zapisnika napisano je:

»Komisija Izdavačkog poduzeća Pobjeda Cetinje primila je samo one strojeve i matreijal, koji je našla da je za isto poduzeće potrebno i koji se mogu korisno upotrijebiti.«

Preostali materijal Biskupijske tiskare preuzelo je Gradsko grafičko poduzeće iz Đakova. Komisija se sastala istog dana i obavila »preuzimanje Grafičkih strojeva od strane Gradskog Grafičkog po-

duzeća u Đakovu koji su nacionalizirani od Poduzeća Biskupske tiskare u Đakovu i koji su preostali nakon komisijskog pregleda i preuzimanja i materijala po Izdavačkom poduzeću 'Pobjeda' Cetinje« (Zapisnik).

Tako je prestala postojati i najstarija đakovačka tiskara.

Godine 1948. u tiskari Narodne fronte (odnosno Gradskoga grafičkog poduzeća) tiskane su četiri knjige: »Godišnji izvještaj Niže gimnazije u Đakovu«, »Directorium« za 1949., »Sv Jeronim kao učitelj kršćanskog morala« Srećka Bošnjaka[01] i »Obred oblačenja novaka i primanja ministranata«.[11]

Prema tome, do kraja godine 1948. tiskala je Kraljevićeva tiskara jednu knjigu, Biskupijska tiskara deset knjiga i Tiskara Narodne fronte deset. Od godine 1948. postojala je u Đakovu samo jedna tiskara, Gradsko grafičko poduzeće (u sastavu Obrtnog poduzeća). Ono se osamostalilo godine 1958. i pod nazivom Tipografija radi i danas.

10) Bibliografija 1948., str. 34.
11) Bibliografija 1948., str. 173. Knjige kod kojih nije naznačen izvor nalaze se u Muzeju Đaokvštine u Đakovu.

ZAKLJUČAK

Prva tiskara u Đakovu osniva se kasno, krajem 19. stoljeća, zahvaljujući biskupu Strossmayeru. On je shvatio značenje tiskarstva i pokušao ranije osnovati tiskaru (1852., 1871/2. i 1877.), ali bez uspjeha. Da je u tome uspio prvi put, bila bi to treća tiskara i drugi grad u Slavoniji.

Za razliku od drugih većih mjesta u Slavoniji, u Đakovu je postojalo malo tiskara, samo četiri. Međutim, opstojale su vrlo dugo, u cijelome razdoblju (Biskupijska tiskara 68 godina, Bruckova 42, Kraljevićeva 37 a samo Brandekerova tiskara 8 godina), dakle od početka stoljeća tri tiskare istovremeno. Dovoljno za đakovačke potrebe.

U povijesti đakovačkih tiskara postoje dva razdoblja, omeđena svjetskim ratovima. Prvo razdoblje traje od 1880. do kraja I. svjetskog rata (u Austro-Ugarskoj monarhiji), drugo između dvaju ratova (u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji). Kulturno-povijesno značajnije je prvo razdoblje. Tada je objavljeno više knjiga koje su vrednije od onih iz drugog razdoblja. Bilo je to vrijeme biskupa Strossmayera kada je Đakovo jednim od političkih i kulturnih središta u Hrvatskoj. Oko Strossmayera okuplja se književni krug u kojemu sudjeluju uglavnom đakovački svećenici, ali su vrijedno surađivala i dvojica bosanskih franjevaca (Grgo Martić i Martin Nedić). Članovi toga neformalnog kruga bavili su se književnošću, etnografijom, historiografijom i književnom poviješću. Za taj su rad imali vrlo dobre uvjete: knjižnice (biskupovu i sjemenišnu), časopis (»Glasnik biskupija bosanske i srijemske«) i što je naročito važno tiskaru. I zaista su u prvome razdoblju Nikola Tordinac, Matija Pavić, Josip Lovretić, Milko Cepelić i drugi tiskali veći broj znanstvenih i književnih djela. Istina, to nisu velika imena, ali su marljivi stvaraoci, značajni za kulturni razvoj u Slavoniji na razmeđu stoljeća.

Đakovačke su štamparije manje obrtne radionice s nekoliko zaposlenih radnika. Nisu imale puno strojeva a uz njih su postojale knjigovežnice, knjižare i papirnice. S iznimkom Biskupijske tiskare vlasnici su i sami bili tiskari i radili su u svojim poduzećima.

Velik dio posla otpadao je na izradbu raznovrsnih tiskanica za potrebe biskupije, škola i ureda. Sačuvani su i brojni plakati, pogotovu između dva svjetska rata, koji su značajan izvor u proučavanju političkih i kulturnih prilika. Tiskale su ih sve tiskare, ali im nisu posvećivale veću pažnju jer su smatrali da su kao akcidenčni radovi spored-

ni tiskarski poslovi, što je pogrešno. Zbog toga nemaju većih likovnih vrijednosti, tekst je pretrpan i bez ukrasa da bi ga više stalo (naročito politički plakati). Izdvaja se mali broj ukusno izrađenih plakata s dobro odabranim slovima materijalom i ukrasima.

Posebno mjesto u povijesti tiskarstva u Slavoniji pripada Biskupijskoj tiskari koja se bavila, uz još neke tiskare, nakladničkim poslom. Nakladništva se prihvatio i Bruck, samo što je on objavljivao u velikom broju »grozne funtromane« (A. G. Matoš) i senzacionalističku literaturu.

Osim već spomenutih znnastvenih i književnih djela te senzacionalističkih knjižica, tiskano je vrlo mnogo školskih izvještaja, pravila i knjiga za potrebe biskupije (šematizni, direktoriji, kalendariji i dr.). Objavljeno je i dosta knjiga teološkog sadržaja, uglavnom u Biskupijskoj tiskari.

U prošlome stoljeću nije se dovoljno pazilo na opremu knjige, na izgled korica i uvez. Bile su to redovito manje, neugledne knjige. Tome se posvećuje veća pozornost početkom ovoga stoljeća. Oprema knjige uvjetovana je njezinom namjenom, tako da na primjer Bruck stavlja na korice svojih kriminalističkih i senzacionalističkih knjižica ilustracije odgovarajućeg sadržaja. Njihova je namjena, naravno, da privuče čitatelje. Rijetko susrećemo umjetničku opremu knjige. Takav je slučaj, posebno ističem, sa secesijskom opremom knjige »Biskupijsko sjemenište u Đakovu« Matije Pavića, jednostavan i skladan geometrijski ukras na koricama.

Jedna je od najvažnijih osobina hrvatskoga tiskarstva višejezičnost. Ta je činjenica uočljiva i u đakovačkih tiskara, iako znatno manje nego recimo u Osijeku. Višejezičnost je posljedica razvoja grada u 19. i 20. stoljeću. Đakovo je sjedište biskupije, visoke bogoslovne škole i drugih crkvenih ustanova, i zbog toga je razumljivo da je dosta knjiga tiskano na latinskom jeziku. Ujedno je Đakovo trgovačko i obrtničko središte ovoga kraja u koje su doselili brojni Nijemci i kasnije Židovi. Iako je i uredovni jezik do I. svjetskog rata bio njemački, iznenađuje da je vrlo malo knjiga tiskano na tom jeziku. Dodajem da nije objavljena ni jedna knjiga na mađarskom jeziku usprkos nastojanja službene politike, nagodbe, mađarona i činjenice da je dosta ljudi znalo taj jezik. Razloge tome treba tražiti, vjerujem, u utjecaju Strossmayerovu i razvijenoj nacionalnoj svijesti Đakovčana.

Istaknuti je da su u Biskupijskoj tiskari izlazile dvoje novine na rusinskom jeziku: tjednik »Ruske novine« (od 1931.) i mjesečnik »Ridne slovo« (od 1933.). Uređivao ih je piškorevački grkokatolički župnik Mihajol Firak.

U Đakovu su, dakle, tiskane knjige i novine na hrvatskome, latinskom, njemačkom i rusinskom jeziku.

LITERATURA

ARTUKOVIĆ, M.: Pisma Bogoslava Šuleka Andriji Torkvatu Brliću, Slavonski povijesni zbornik, god. 23., br. 1-2., Slavonski Brod 1986., str. 187—213.

BADALIĆ, J.: Inkunabule u Hrvatskoj, Zagreb 1952.

BARTOLIĆ, Z.: Sjevernohrvatske teme I., Čakovec 1980.

Bibliografija knjiga tiskanih u N. R. Hrvatskoj za god 1945. i 1946., Zagreb 1948.

Bibliografija knjiga tiskanih u N. R. Hrvatskoj za god. 1947., Zagreb 1949.

Bibliografija knjiga tiskanih u N. R. Hrvatskoj za god. 1948., Zagreb 1954.

BOSENDORFER, J.: Povijest tipografije u Osijeku, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 14., Zagreb 1939., str. 113.—146.

BOSENDORFER, J.: Divaldiana u Osijeku, Osječki zbornik br. 1., Osijek 1942., str. 70.—89.

BUČAR, F.: Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije, Zagreb 1910.

CECIĆ, V.: Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955., Zagreb 1955.

DORN, A. — BRLIĆ, A. E.: Prilozi bibliografiji knjiga, novina i časopisa štampanih u Vukovaru 1867—1914., Vukovar 1967.

FIRINGER, K.: Švicarsko-francusko podrijetlo prve osječke tiskarske porodice, Osječki zbornik br. 4., Osijek 1954., str. 157—160.

FIRINGER, K.: Madžarska grana Divalda, Osječki zbornik br. 4., Osijek 1954., str. 160—161.

GAŠIĆ, E.: Brevis conceptus historicus dioecesium Bosnensis-Diacovensis et Sirmiensis, Osijek 1944.

GRGUROVAC, M.: Život i djelo Josipa Lovretića (Prilog za monografsku studiju), Privlaka 1983.

HANZLOVSKY, M.: Nepoznato blago, Vjesnik, 6. ožujka 1984.

Izvještaj komore za trgovinu, obrt i industriju u Osijeku u godini 1930., Osijek 1931.

JAKIĆ, T.: Pojava štamparstva u Slavoniji i njegov utjecaj na razvoj slavonske književnosti, Simpozij Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti, Vinkovci—Zagreb 1968., str. 255—260.

JAKIĆ, T.: Miroslav Kraljević — osnivač prve požeške tiskare i izdavač »Slavonca«, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, br. 1-4., Zagreb 1983., str. 97—105.

KORAĆ, V.: Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. 2., Zagreb 1930.

Korespodencija Rački-Strossmayer, knj. I.—IV., priredio F. Šišić, Zagreb 1929—1931.

KRALJ, J.: Spomenspis o pedeset-godišnjici života i rada društva 1870—1920., Hrvatsko tipografsko društvo 1870—1920., Zagreb 1920.

KRBAVAC, A.: Hrvatsko tipografsko društvo u Zagrebu, Spomenspis o četrdeset-godišnjici života i rada društva 1870—1910. Dodatak: V. Bukšeg i S. Boranić, Cjenični odnošaji knjigotiskarskoga radništva u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1910.

KULUNDŽIĆ, Z.: Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog juga, Zagreb 1960.
KULUNDŽIĆ, Z.: Sukob Slavenstva i Germanstva u Osijeku u prošlom stoljeću, Glas Slavonije, 24.-29. siječnja i 14. ožujka 1965.
KULUNDŽIĆ, Z.: Glagoljaška štamparija XV—XVI stoljeća Kosinj—Senj—Rijeka, Senjski zbornik II., Senj 1966., str. 167.—310.
KULUNDŽIĆ, Z.: Problematika najstarijeg hrvatskog štamparstva, Rijeka 1966.
KULUNDŽIĆ, Z.: 500. obljetnica kosinjskog Misala, prve hrvatske tiskane knjige, Zagreb 1983.
LACKOVIĆ, M.: Biskupijska tiskara u Đakovu, Glasnik biskupija bosanske i srijemske, br. 20-1., Đakovo 1914., str. 175.—177.
LAKATOŠ, J.: Industrija u Hrvatskoj, Zagreb 1924.
LEHNER, Z.: Etnolog Josip Lovretić, Zbornik slavonskih muzeja, br. 1., Županja 1969., str. 169.—171.
MALBAŠA, M.: Bibliografija o Đakovu i Đakovštini, Zbornik Đakovštine I., Zagreb 1976., str. 469.—474.
MALBAŠA, M.: Povijest tiskarstva u Slavoniji, Zagreb 1978.
MALBAŠA, M.: Osječka bibliografija I., 1742—1944., Osijek 1981.
MALBAŠA, M.: Osječka bibliografija II., 1945—1978., Osijek 1985.
MARKOVIĆ, M.: Đakovo i Đakovština. Prilog poznavanju naselja i naseljavanja, Zbornik Đakovštine, knj. 1., Zagreb 1976., str. 147.—349., +32 sl. izvan teksta
NEDIĆ, M.: Tragovima tiskarstva u Slavonskom Brodu, Vijesti, godišnjak Muzeja brodskog Posavlja, br. 5-6., Sl. Brod 1982., str. 109.—167.
NEDIĆ, M.: Tiskarstvo u Slavonskom Brodu, Sl. Brod 1984.
PAVIĆ, K.: Đakovačke novine prije I. svjetskog rata, Đakovački vezovi, prigodna revija, Đakovo 1975., str. 10.—11.
PAVIĆ, K.: Povijest đakovačkih tiskara do 1914., Glasnik slavonskih muzeja, br. 34., Vukovar 1977., str. 33.—35.
PAVIĆ, K.: Đakovačke tiskare prije I. svjetskog rata, Đakovo i njegova okolica 1., Đakovo 1978., str. 87.—165.
PAVIĆ, K.: Đakovački književni krug oko biskupa Strossmayera, Đakovački vezovi, prigodna revija, Đakovo 1979., str. 11.—12.
PAVIĆ, K.: Putovima tiskarstva u Slavoniji, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, br. 1., Zagreb 1980., str. 39.—.42.
PAVIĆ, K.: Đakovačko novinstvo 1918.—1928., Đakovački vezovi, prigodna revija, Đakovo 1981., str. 38.—40.
PAVIĆ, K.: Nepozanata knjiga o Titaniku, Đakovački vezovi, prigodna revija, Đakovo 1982., str. 54.
PAVIĆ, K.: Pet stoljeća tiskarstva u Hrvatskoj, Đakovački vezovi, prigodna revija, Đakovo 1983., str. 34.—35.
PAVIĆ, K.: Đakovačko novinarstvo 1929.—1941., Đakovački vezovi, prigodna revija, Đakovo 1984., str. 29.—30.
PAVIĆ, K.: Đakovačko novinstvo nakon 1945. godine, Đakovački list, 30. siječnja — 8. ožujka 1985. (u tri nastavka)
PAVIĆ, K.: Neuspjeli pokušaji osnivanja tiskare u Đakovu, Glasnik slavonskih muzeja, br. 50-51., Vukovar 1985., str. 51—57.
PAVIĆ, M. — CEPELIĆ, M.: Josip Juraj Strosmayer, biskup bosansko-đakovački i srijemski, Zagreb 1900—1904.
PAVIĆ, M.: Glasnik biskupija bosanske i srijemske, Glasnik biskupija bosanske i srijemske, br. 1., 2., 4., 5., 7-9., 11-13., 15-17., 19., 21., 22., Đakovo 1922.
RECHNER, S.: Iz historije đakovačkog nogometa (2), Đakovački list, br. 332., Đakovo, 17. kolovoza 1961.
RIBAR, I.: Đakovo nekada. Moje uspomene iz đakovačke prošlosti, Đakovački list, 30. svibnja 1953. — 28. ožujka 1959. (br. 15-270.)
SCHÜTZ, R.: Naša tiskara i naša štampa, Glasnik biskupija bosanske i srijemske, br. 16., Đakovo 1938., str. 131.—133.
SMILJANIĆ, M.: Štamparstvo u Vukovaru, Bibliotekarski godišnjak Vojvodine 1971., Novi Sad 1972., str. 9.—73.
SPILETAK, A.: Litografirani Glasnik naše biskupije, Glasnik biskupija bosanske i srijemske, br. 13., Đakovo 1934., str. 103.—107.

Spomen knjiga o djelovanju tipografske odnosno grafičke organizacije u Zagrebu, Zagreb 1940.
SRAKIĆ, M.: Inkunabule i značajniji rukopisi u Biblioteci biskupije đakovačke i srijemske u Đakovu, Croatica Christiana Perodica, br. 4., Zagreb 1979., str. 65.—78.
SRAKIĆ, M.: Bibliografija svećenika đakovačke i srijemske biskupije, Đakovo 1982., str. 179
ŠULEK, B.: Izabrani članci. Noviji pisci hrvatski 8., Zagreb 1952.
ŠVAGELJ, D.: »Krajišnik« prve novine na hrvatskosrpskom jeziku u vojnokrajiškim Vinkovcima, Radovi Centra za znanstveni rad Vinkovci, br. 3., Zagreb 1975., str. 345.—372.
ŠVAGELJ, D.: Slavonske književne komunikacije, Osijek 1975.
VANIŠTA, J.: Razgovori i šutnje s Krležom, Vjesnik, 29. travnja — 2. svibnja 1984.